

Vertrouwen in overheidsbestuur

De theorie van Putnam over sociaal kapitaal

A.F.A. Korsten en P. de Goede¹

Het vertrouwen in het overheidsbestuur – politiek vertrouwen - is de laatste jaren in diverse landen sterk teruggelopen, ook in Nederland. Deze terugloop in politiek vertrouwen geldt vooral voor de regering maar is daartoe niet beperkt omdat ook andere instituties hieronder 'lijden'. Voor deze daling zijn verschillende theorieën ter verklaring aangedragen: een politieke verklaring, een institutionele verklaring, de factor 'media', en de sociaal-kapitaaltheorie. De politieke verklaring houdt in dat er een terugloop is geweest in overheidsprestaties. Indien de werkloosheid groot is en er is geen uitzicht op meer werkgelegenheid kunnen burgers de oorzaak leggen bij een qua economische prestaties tekortschietende overheid. De institutionele uitleg zoekt een terugloop in vertrouwen in een achterhaalde vormgeving van democratische instituties. Zij die hierin de verklaring en diagnose zien, pleiten voor bestuurlijke vernieuwing als remedie, zoals een gekozen minister-president, ander gedrag van het parlement of een ander kiesstelsel. Een derde verklaring heeft betrekking op de mediaberichtgeving. Als kranten volstaan met kritiek en verslagen van incidenten en crises, kan dat het vertrouwen van burgers in hun overheidsbestuur en bestuurders ondergraven. Burgers lezen de berichten en verwerken die in hun oordelen. Een vierde mogelijke verklaring is de sociaal-kapitaaltheorie van Putnam. Hoe groter het sociaal kapitaal, hoe groter het actief burgerschap en het politiek vertrouwen. Als het vertrouwen in de medemensen en in intermenselijke betrekkingen en in sociale participatie in netwerken terugloopt, en daarmee het burgerschap, leidt dat vervolgens tot een daling in politiek vertrouwen. Een terugloop in sociaal kapitaal heeft dus een negatief gevolg voor politiek vertrouwen. Het 'sociaal weefsel' moet dus weer groeien; het is immers een soort stootkussen tegen vertrouwensverlies. Zo gezien, kun je zeggen: overheid stimuleer het ontstaan en behoudt van sociaal kapitaal en daarmee de samenwerking van mensen in netwerken.

We laten de eerste drie genoemde verklaringen voor wat ze zijn en concentreren ons hier op de sociaal kapitaaltheorie van Putnam. De vraag luidt: kan het teruglopend politiek vertrouwen in westerse landen, vooral in Europa, en in Nederland worden toegeschreven aan een vermindering van sociaal kapitaal? En moet een remedie vervolgens in deze richting gezocht worden?

1 Vertrouwen en sociaal kapitaal

'Vertrouwen' is een lastig begrip en we doen er dus goed aan terug te gaan naar klassiek werk om hier meer zicht op te krijgen. Wie schrijft over vertrouwen, komt dan terecht bij Robert Putnam, de politicoloog die de begrippen vertrouwen en sociaal kapitaal gemunt heeft. Wat de Club van Rome aan betekenis had voor het denken over milieu, is Putnam

¹ In verkorte vorm opgenomen in Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006.

geweest voor het denken over het sociale leven en de betekenis van 'sociaal weefsel' voor de relatie met de overheid. Deze auteur publiceerde in 1993 *'Making democracy work – Civic traditions in Modern Italy'*. De Harvard-professor stelt daarin vast dat de ontwikkeling van een land niet alleen afhangt van de institutionele kenmerken en/of ondernemerschap. Gegeven een gelijke gezagsstructuur en opvattingen over goed bestuur onder burgers blijken er toch verschillen in resultaten, in voortgang van de economie tussen regio's. Hoe is dat te verklaren? Misschien in verschillende *'patterns of civic involvement and solidarity'*? (1993: 83). In het onderzoek voor zijn later bejubelde boek 'ontdekt' hij het begrip sociaal kapitaal, als hij op zoek is naar een theoretische inbedding voor zijn bevinding dat in Italiaanse regio's met veel *'civic community'* - waar burgers veel interesse voor elkaar hebben en actief zijn in verenigingen - de welvaart groter is en de overheid effectiever en responsiever is dan in regio's met weinig gemeenschapszin (1993: 99-157). Het bestaan van een *'civic community'* is bepalende voor de *'performance'* van een regio. Francis Fukuyama sluit daarop enkele jaren later in zijn boek *'Trust'* aan. Hij betoogde dat economische modellen maar tachtig procent van de economische prestaties van een land verklaren; de overige twintig procent worden volgens hem verklaard door de mate van vertrouwen in een land.

Van Putnam is de uitspraak: *'Building social capital will not be easy, but it is the key to making democracy work'* (1993: 185). De auteur stelt dat activiteiten van burgers in verenigingskader zeer belangrijk zijn voor de kwaliteit van de samenleving omdat burgers elkaar op gelijkwaardige basis ontmoeten en daarin leren samenwerken, leren het eens te worden en elkaar te ondersteunen. Vrijwillige relaties in het sociaal-participatief kader van verenigingen vormen een kerncomponent van sociaal kapitaal (1993: 167). Als mensen minder in verenigingen participeren, wordt het onderling vertrouwen minder en verdwijnt ook het vertrouwen in het bestaande politiek systeem.

Is Putnam positief over het bestaande sociaal kapitaal? Robert Putnam ziet met lede ogen aan dat de televisie veel vrije tijd van burgers opsnoept, die vervolgens ten koste gaat van participatie in vrijwillige organisaties, organisaties waarvan de deelname vrij is. Als gevolg daarvan neemt het sociale kapitaal in de Verenigde Staten af, zo stelt hij in artikelen (Putnam, 1995a, 1995b) en later in een tweede opmerkelijk boek: *'Bowling alone'*. We komen daar verderop op terug bij de bespreking van *'Bowling alone'*. Eerst iets over zijn eerste klassiek boek *'Making democracy work'*.

Het klassieke onderzoek

Robert Putnam bekeek in zijn eerste bekend geworden boek de regionaal-politieke instellingen van Italië in 1970 en 1990. Het bleek dat dezelfde instellingen op alle maatstaven in Noord-Italië beter functioneerden dan in Zuid-Italië. Dat verband hing bovendien samen met bepaalde economische factoren (lees: variabelen). Putnam betoogt met tal van historische en onderzoeksmatige argumenten dat het verschil in kwaliteit van de instellingen tussen Noord- en Zuid-Italië verklaard moet worden uit verschillen in culturele traditie. In het Noorden is sprake van een cultuur van zelfstandigheid en gelijkheid, in het Zuiden meer van afhankelijkheid en hiërarchie. Waar sprake is van zelfstandigheid en gelijkheidsstreven, in het Noorden van Italië dus, hebben burgers meer interesse in de publieke zaak en is sprake van een levendige variëteit in sociale en politieke participatie. Putnam toont aan dat hiërarchie en dwang geen vertrouwen oproepen. Gunstig voor vertrouwen is daarentegen

wel een samenleving waarin veel onderwijs is genoten, veel sociale participatie in sport- en andere verenigingen plaatsvindt en van veel politieke participatie sprake is.

Putnam benadrukt dus het belang van cultuur. Voor hem is sociaal kapitaal een combinatie van vertrouwen, gedeelde normen en netwerken. Putnam stelt: *'stocks of social capital, such as trust, norms and networks tend to be self-reinforcing and cumulative'* (1993: 177). Sociaal kapitaal is voor Putnam een combinatie van drie componenten. Het gaat om vertrouwen, gedeelde normen en netwerken.

Het gaat allereerst om vertrouwen, met name om vertrouwen ten aanzien van mensen die tot de eigen kring van familie, vrienden of bekenden behoren. Dit vertrouwen is een essentieel kenmerk van sociaal kapitaal omdat het de samenwerking tussen mensen vergemakkelijkt. In de tweede plaats gaat het om gedeelde normen die reciprociteit, dus wederkerigheid, impliceren. Als een burger ervan uit kan gaan dat de ander uit eigen beweging dezelfde waarden en normen er op na houdt en hanteert, dan is een burger eerder bereid risico's te lopen dat verbonden kunnen zijn aan samenwerking. Dan kan men een deel van de achterdocht laten varen. Deze component slaat op de productiviteit van sociaal kapitaal. Er is nog een derde component.

Behalve met vertrouwen en gedeelde waarden en normen heeft sociaal kapitaal betrekking op netwerken: netwerken waar mensen vrijwillig tot toetreden, waarin ze elkaar als gelijke tegenkomen en respecteren, en waarin ze elkaar vertrouwen. Denk daarbij aan sportverenigingen en tal van andere verenigingen, zoals bij voorbeeld zangkoren, muziekgezelschappen en wandelclubs.

Drie-componentenlijm

Hoe hangen deze drie componenten samen? Vrijwillige samenwerking om collectieve problemen aan te pakken is gemakkelijker in een land of regio waar sprake is van gedeelde normen gericht op wederkerigheid en netwerken van sociaal engagement (1993:167). Het komt dus op actie aan, waarbij burgers niet het idee hebben dat ze sociaal kapitaal aan het verwerven zijn, zoals ze geld uit een pinautomaat halen. Sociaal kapitaal wordt doorgaans geproduceerd als bijproduct van andere verschijnselen, zoals participatie in een club (1993: 171). De meeste vormen van sociaal kapitaal zijn volgens Robert Putnam moreel te duiden (1993: 169). Sociaal kapitaal is doorgaans positief gericht.

Onderzoek onder geïmmigreerde Cubanen in Miami, Koreanen in Los Angeles en Portoricanen in New York illustreert dit. Het toonde dat deze immigranten in staat waren het hoofd boven water te houden hoewel ze niet of nauwelijks beschikten over financieel of menselijk kapitaal. Ze beschikten echter wel over sociaal kapitaal in de vorm van een netwerk van voormalige landgenoten, die elkaar vertrouwen én helpen. Het netwerk is een soort gemeenschap waarin participanten als het ware beschikken over 'doorlopend krediet' bij de overige 'leden'. Men heeft iets tegoed bij elkaar. Het netwerk van vrienden en kennis stelt immigranten in staat om economisch te overleven. Men helpt elkaar bij het vinden van een baan, het starten van een bedrijf of het realiseren van andere doelen. Buiten het netwerk is economisch overleven nauwelijks mogelijk (Coleman, 1988).

Zoals financieel kapitaal of menselijk kapitaal de productiviteit van een samenleving kan verhogen, geldt dat ook voor sociaal kapitaal. Sociale contacten zijn nuttig, zeker als sprake is van concrete wederkerigheid ('als jij iets doet voor mij, doe ik iets voor jou'). Generieke wederkerigheid is nog betekenisvoller dan concrete wederkerigheid ('ik doe iets voor jou zonder dat ik er direct iets voor terug hoef in het vertrouwen dat - als het nodig is - ik op je

kan rekenen'). Samenlevingen die hoger scoren op generieke reciprociteit zijn efficiënter dan meer wantrouwige samenlevingen. Ze zijn ook in andere opzichten succesvoller en kennen meer voorspoed. Onderzoek laat zien dat Amerikaanse staten met meer sociaal kapitaal leefbaarder, gezonder, veiliger zijn en de mensen zich er gemiddeld genomen gelukkiger voelen.

Afname van sociaal kapitaal

Putnam is het er niet om te doen, vast te stellen of bepaalde burgers of categorieën burgers een competitief voordeel hebben van hun '*inclusion in networks*'. Voor Putnam is wel een vraag of sociaal kapitaal te beschrijven valt als iets met een coherente structuur, als een combinatie van netwerken met burgerschapsengagement, collectief vertrouwen en normen van reciprociteit.¹ Daalt het sociaal kapitaal in westerse democratieën? Zou dat wel zo zijn dan spreken we van het *Bowling Alone-effect*.

Putnam heeft zich niet beperkt tot Italië maar nader onderzoek gedaan naar de Verenigde Staten. '*Bowling alone*' is de titel van een opschudding veroorzakend artikel in het '*Journal of Democracy*'. Een recenter boek van Putnam draagt dezelfde titel. Daarin geeft hij aan dat de Amerikaanse gemeenschapszin afgebroken wordt. De metafoor die hij kiest, is die van bowling. Elk gezin beschikt over minstens twee televisies maar ze gaan het huis niet meer uit, althans minder dan vroeger. Bowlen doen ze anders.

Er is iets merkwaardigs aan de hand is met bowlingbanen. Het aantal bezoekers van bowlingbanen is in de jaren negentig een bepaalde tijd met tien procent gestegen, terwijl de bowlers minder drinken. De dalende omzet is op het conto te schrijven van de teloorgang van de bowlingcompetitie. Amerikanen bowlen nog wel, ze bowlen evenwel vaak alleen. Er is een crisis in de bowlingcompetitie en die is voor Putnam indicatief voor de verminderde conditie van de *civil society* in de Verenigde Staten. Het sociaal kapitaal neemt af, dat wil zeggen dat de gemeenschapszin terugloopt en dat komt omdat mensen elkaar minder tegenkomen in bowlingclubs en andere clubs, verenigingen, kerken, familie, zelfhulpgroepen, enzovoorts. Hoe minder de gemeenschapszin, hoe minder vertrouwen in politieke instellingen. Hoe meer vertrouwen in elkaar door samen te werken in verenigingen, hoe beter het is voor het politiek systeem.

Data

De boodschap is duidelijk: het sociaal kapitaal moet weer toenemen. Putnam heeft in het boek '*Bowling alone*' een volgens velen indrukwekkende poging gedaan deze hypothese te onderbouwen nadat hij eerder met een artikel hierover ophef had veroorzaakt. Putnam toog aan het werk met een aantal onderzoekers. Veel datamateriaal kwam op tafel. Vond Putnam ook daadwerkelijk bewijs voor zijn stellingen? We geven een aantal indicaties.

In 1965 gingen Amerikanen nog gemiddeld twaalf keer naar een verenigingsbijeenkomst, maar rond 2000 deden ze dat nog maar vijf keer. Het percentage burgers dat zich als bestuurslid inzette, halveerde in een periode van ongeveer een decennium. Putnam constateerde ook dat het aantal 'Machers' afneemt, dat zijn mensen die zich in de vrije tijd inspannen voor de publieke zaak. Tijdens een in 2002 in Amsterdam gehouden lezing vulde Putnam dit gegeven aan. De Amerikanen zijn wel meer donateur van bijvoorbeeld Greenpeace geworden maar donateurs zien elkaar niet. De band met zo'n club is zwak. Toen

Greenpeace om papier te sparen geen massale ledenwerfcampagnes meer hield, daalde het aantal leden enorm, aldus Putnam.

Naast frequentie van contacten, is er de tweede maatstok van de informele interacties. In een periode van ongeveer dertig jaar is het aantal personen dat met elkaar het kaartspel bedrijft in de VS met de helft terug gelopen. En er wordt een kwart minder tijd besteed aan praten met vrienden en kennissen. Men komt als familie minder bij elkaar over de vloer. Ook het burenbbezoek is wat teruggelopen. Het percentage burgers dat zegt de buren te vertrouwen liep in enkele decennia terug van 55 naar 35 procent. Het aantal civiele juridische procedures liep op. Overdreven gesteld: tegenover elke twee ingenieurs staat een advocaat!

Putnam keek ook naar verschillen tussen generaties. Hij onderscheidt er drie. De generatie die geboren werd vóór 1945, de generatie die geboren werd tussen 1946 en 1964 en de generatie die het levenslicht zag tussen 1964 en 1980. Dan blijkt dat de oudere Amerikanen qua sociaal kapitaal ver uitsteken boven jongere generaties. Waarom? Omdat ze vaker dan de twee andere generaties als vrijwilliger actief zijn, een groter vertrouwen hebben in medemensen, meer uitgeven aan 'goede doelen'. Binnen de oudere generatie is gedurende hun leven het maatschappelijk engagement stabiel gebleven (NRC, 230600). Waarom zijn jongere generaties minder actief dan hun voorouders? Emancipatie, 24-uurseconomie, tv-kijken? Putnam onderzoekt met name tv-kijkgedrag en is daarvan onder de indruk. De tv houdt de mensen thuis.

Daarnaast meent hij dat crises mensen verenigt, tot elkaar brengt. Een samenleving die niet genoeg op de proef wordt gesteld, verliest netwerkverbindingen en sociaal engagement.

Verduidelijking

Uit interviews die met Putnam zijn gehouden, komt een versterking hiervan naar voren. Bovendien heeft Putnam hierin geprobeerd een kritiekpunt van Boggs en anderen, op het vlak van de gekritiseerde verbinding tussen vertrouwen in sociale verbanden en in overheidsbesturen en bestuurders, te pareren.

Erosie. Putnam geeft aan dat het vertrouwen in politieke instituties de afgelopen decennia stelselmatig is gedaald, aldus interviewer Hilhorst (De Volkskrant, 301102). Dat heeft te maken met de vermindering van sociaal kapitaal. Onder sociaal kapitaal verstaat hij 'het sociale netwerk dat mensen onderhouden en kunnen aanboren'. Zijn mensen lid van een sportvereniging of zangkoor? Deze deelname is in de VS 'over de hele linie teruggelopen'. Als mensen minder vertrouwen hebben in de overheid stellen zich ook in *ander* opzicht 'minder coöperatief op', betoogt Putnam op basis van zijn onderzoek. De overheid krijgt daardoor dingen minder makkelijk voor elkaar, wat burgers weer sterkt in het gevoel dat je beloftes van overheidsbestuurders niet al te serieus moet nemen.

Hoe kan een sterk verenigingsleven vertrouwen herstellen? In geval van sterke netwerken is politiek een proces van onderhandelen. Ideeën voor het verbeteren van loonontwikkeling, veiligheid of onderwijs komen naar voren binnen de wereld van vakbonden en andere belangengroepen. Is het maatschappelijk middenveld van deze belangengroepen en verenigingen verzwakt, dan moeten politieke bestuurders via media hun politieke boodschappen ventileren en via focusgroepen of opiniepeilingen vernemen wat de

meningen van de burgers zijn. Dit proces kwalificeert hij niet als communicatie maar als het verkopen van standpunten aan de ene kant en het ventileren van opinies aan de andere kant. Van overleg is dan geen sprake en het debat beperkt zich tot de – door een schrijvende en lezende elite bevolkte - opiniepagina's van dag- en weekbladen, nieuwsuitzendingen talkshows. Door het ontbreken van sociaal kapitaal, en dus van een sterk middenveld, wordt politiek in de ogen van Putnam afstandelijk. Afnemende ideologisering van de politiek en een toename in personalisering van de politiek ('mannelijksmakerij') kan er dan toe bijdragen dat het gedrag van individuele politici doorgelicht wordt. Schandalen ondermijnen het vertrouwen.

De samenhang. Maar vertrouwen in verenigingen is toch wat anders dan in de overheden en bestuurders? Volgens Putnam is het inderdaad wat anders maar 'het gaat gelijk op', zoals hij zegt. In dat verband is het van belang onderscheid te maken in het laten horen van je stem en participatie waarbij luisteren en afwegen van belang is. In een vereniging moet je samenwerken en dan kom je er niet met alleen je stem te laten horen. Dan moet je ook luisteren, overleggen, geven en nemen, schikken en slikken, belangen afwegen en verzoenen, kortom goede verenigingspolitiek bedrijven. Dat moeten mensen leren. Als dat niet meer of minder gebeurt en ze zijn niet betrokken, neemt de kans toe dat ze die afwegingen van overheidsbestuurders ook niet kunnen of willen begrijpen en volgen, en neemt de frustratie toe bij degenen die hun zin niet krijgen. Dat proces is in de VS aan de gang. 'We zijn een samenleving geworden van praters die niet kunnen luisteren', aldus Putnam (VK, 301102). Daar komt bij dat informele contacten ook teruglopen. Mensen brengen gewoon minder tijd met elkaar door. Debatten over verenigingspolitiek verschuiven dus ook niet vanzelfsprekend naar een andere arena zoals de huiskamer. Overigens is het effect verschillend van relaties in verenigingen en met vrienden en kennissen. Hier introduceert hij het onderscheid in 'dik' en 'dun vertrouwen'. Familierelaties of betrekkingen met vrienden kunnen zich kenmerken door dik vertrouwen. Daar heb je bovendien veel gemeenschappelijks mee. In de betrekkingen met de overheid of verenigingen gaat het daarentegen om dun vertrouwen. In verenigingen heb je maar een ding gemeenschappelijk en verschil je in veel opzichten van elkaar.

Wel of niet opsluiten in eigen kring. Uit het feit dat Putnam gericht is op betrekkingen van mensen komt een voorkeur naar voren voor sterke bindingen, zoals contacten in familieverband? Hij is geen man van de maatschappelijke idylle. Burgers hebben niet alleen behoefte aan sterke verbindingen maar vooral ook aan *zwakke* verbindingen. Sociaal kapitaal omvat in belangrijke mate vertrouwen in de betekenis van zwakke verbindingen en daarmee schakelen tussen netwerken (Putnam, 1993: 175).

Robert Burt (1990,1992,1997) heeft hier eerder aandacht voor gevraagd. Dat twee personen deel uitmaken van een sterk verweven netwerk is niet zonder meer een voordeel maar kan ook een bezwaar zijn. Zijn denken vertoont op dit punt een zekere verwantschap, zoals Busschbach (1992) ons voorhoudt, met het denken van Granovetter (1973) over 'de sterkte van zwakke bindingen'. Het sociaal kapitaal van een persoon wordt niet bepaald door de sterkte van de betrekkingen met iemand binnen een netwerk maar door de contacten die je hebt en die een brug vormen naar mensen buiten het netwerk. Het zijn dus niet een toename van de contacten binnen het netwerk die het sociaal kapitaal doen toenemen. Niet-overlappende contacten zijn belangrijk.

Afkeren. Er bestaat natuurlijk altijd enig sociaal kapitaal in eigen kring maar hoe groot is de eigen kring? Binnen en samenleving kan sprake zijn van enge, naar binnen gekeerde groepen, die zich afkeren van anderen. Dat heet *bonding social capital*. Sterke banden tussen bijvoorbeeld geloofsgenoten kunnen samengaan met wantrouwen tegen anderen in de buitenwereld. Men kan zich dus 'opsluiten' in het eigen sociaal kapitaal. Je vindt onmiskenbaar méér sociaal kapitaal in kleine buurten of op kleine scholen dan in grote steden, is zijn stelling. In bepaalde Turkse wijken is de onderlinge band heel sterk maar het contact met de wereld daarbuiten beperkt. Daarom moeten ook bruggen geslagen worden. Daarvoor heb je weer grootschaligheid nodig (Hurenkamp, 2002: 14). Putnam meent dat a-sociaal kapitaal, en dus naar binnen gerichtheid, beperkt is en nogal eens tijdelijk.

Zwakke verbindingen, dus bruggen tussen netwerken, zijn nuttig. Ontstaat bij een frequente participatie van burgers in vrijwillige organisaties toch niet het gevaar van 'je opsluiten in het eigen kringetje', dus het benadrukken van de sterke verbindingen? De tolerantie tegenover anderen zou kunnen afnemen bij het bejubelen van de eigen kring. Volgens Putnam is dat echter niet het geval. De tolerantie in de samenleving loopt niet terug, de solidariteit met anderen misschien wel. Ook in gefragmenteerde samenlevingen bestaat volgens hem veelal een 'leven en laten leven'. Verschillen in levensstijl worden in verbrokkelde samenlevingen geaccepteerd. Maar solidariteit gedijt er minder. Solidariteit heeft juist baat bij sociaal kapitaal. Mensen die in netwerken zitten, helpen anderen eerder, steunen ze.

Dat opsluiten in eigen kring is ook om andere reden niet zo 'eng'. Het is bij voorbeeld niet zo dat islamitische verenigingen per definitie verkeerd zijn. In de VS kennen in de woorden van Putnam zwarte mensen, die veel zwarte mensen kennen en zwarte vrienden hebben, ook meer witte vrienden. Zwarte mensen met vertrouwen in zwarte mensen hebben ook meer vertrouwen in witte mensen. Loyaliteit jegens de een gaat dus niet ten koste van loyaliteit jegens de ander (VK, 301102). Lid zijn van verenigingen maakt mensen altijd socialer? Dat kan niet gezegd worden, aldus Putnam, omdat er ook verenigingen bestaat met niet-legale doelen. Maar te veronderstellen dat elke organisatie die de groepsbanden versterkt ook de integratie in gevaar brengt, gaat te ver. Toen de Italianen naar de VS togen, richtten ze ook in eerste instantie Italiaanse verenigingen op. Maar over een langere periode kijkend werd de integratie van Italianen, joden en anderen niet belemmerd. Ze vormden juist een vangnet dat de participatie in de wijdere wereld vergemakkelijkte. In een pluralistische samenleving kunnen op etnische of religieuze basis opgerichte organisaties best een positieve rol vervullen, meent Putnam. Hij verwerpt overigens organisaties die bepaalde categorieën burgers, zoals vrouwen, uitsluiten.

Sociale politiek. Als het sociaal kapitaal dus niet vergroot wordt, als burgers niet méér participeren in vrijwillige maatschappelijke verbanden – om daar te leren luisteren, af te wegen enzovoorts -, leidt dat op den duur tot een afname van de kans op het realiseren van een geaccepteerde sociale politiek, meent Putnam. Het gevoel van ieder voor zich grijpt dan om zich heen en doet de kans op steun voor regeringsbeleid afnemen. De regering moet dan solidariteit voor bepaalde maatregelen - waarbij de sterkste schouders de meeste lasten moeten dragen - gaan proclameren en afdwingen, waardoor electorale onvrede een uitlaatklep zoekt.

Program van Putnam

Zijn *alternatieve* gemeenschappen die hun ledenaantallen juist zien toenemen, zoals de milieubeweging, voldoende kader om de afname van het sociaal kapitaal in de V.S. tegen te gaan? Putnam meent van niet. Herstel van sociaal kapitaal is nodig op alle fronten waar dat kan. Het blijft een opdracht. Putnam acht zijn analyses zo overtuigend dat hij in *'Bowling alone'* komt met een zevenpunten-program voor herstel van sociaal kapitaal. Hij noemt dit 'de agenda voor sociaal-kapitalisten'. Burgers moeten minder door hun werk in beslag worden genomen, de tv-junk en computerfreaks moeten achter de schermen vandaan en de inzet voor buurten moet groeien. De dalende kiezersopkomst moet worden teruggedrongen. Televisiemakers moeten ophouden met pulp maken en uitzenden. Vrijwilligerswerk moet ruimte krijgen. En samen bowlen is goed. Kleine gemeenschappen zijn van groot belang, ook als het geloofsgemeenschappen zijn. Hij doet dus niet negatief over familiebanden. Of je met een discussie over nieuwe Europese Grondwet vertrouwen kunt scheppen? Van Putnam zul je het niet horen hoewel hij de rol van de staat van belang acht.

Putnam beschrijft in *'Better together'* uit 2003 hoe organisaties succesvol zijn in het bereiken van geïsoleerde of gemarginaliseerde burgers. Uit dit overzicht van succesvolle organisaties blijkt dat ze gemeenschappelijk hebben dat ze direct en persoonlijk contact zoeken en onderhouden. Dus geen contact via brieven of callcenters maar persoonlijke gesprekken. Een voorbeeld is een Mexicaans-Amerikaanse wijkorganisatie. Ze gebruikte de techniek die 'een-op-een' heet. Elk lid verplicht zich om een uitgebreid gesprek te hebben iemand die geen lid. En dat gesprek moet niet gaan over de organisatie of de politiek, het moet geen reclamepraatje zijn. 'Het moet gaan over het leven en waar de man of vrouw die geen lid is tegenaan loopt. Dat smeedt een band en dat is veel belangrijker dan de onhaalbare belofte dat de organisatie die problemen wel eens even zal oplossen'. Hilhorst (2006) sprak dit beeld van Putnam uit *'Better together'* ook aan. Een voorbeeld van een aanpak die iets weg heeft van waar Putnam het over heeft is die – aldus Hilhorst- in Bos en Lommer waar buurtbewoners worden gestimuleerd om andere buurtbewoners ertoe aan te zetten om de buurt schoon te houden. En we zien dat bepaalde organisaties voorlichters aannemen uit de doelgroep.

Figuur 1: Enkele stellingen gebaseerd op het werk van Putnam

1. Wat het is: Sociaal kapitaal is op te vatten als het geheel van netwerken waarin vertrouwen door gedeelde waarden en normen op vrijwillige basis door participatie kan gedijen, uitmondend in samenwerking. Drie componenten dus.
2. Dat het werkt: Sociaal kapitaal is productief en helpt in beginsel vooruit!
3. De kern: De essentie van sociaal kapitaal is dat mensen iets doen *met* anderen, boven iets voor anderen (Putnam, 2000: 17).
4. De component participatie in netwerken: Om sociaal kapitaal voort te brengen moeten mensen elkaar daadwerkelijk tegenkomen en interacteren in vertrouwenwekkende omgevingen zoals in familieverband, sportclubs, kerkelijke organisaties, zelfhulpgroepen, muziekgezelschappen, koren, ondernemingsraden, vakbonden, politieke partijen, alternatieve sociale bewegingen. Vooral zwakke verbindingen zijn nuttig.
5. Bruggen slaan van het ene naar andere netwerk: Wil sociaal kapitaal echt vooruit helpen, dan moeten bruggen geslagen worden naar mensen buiten de eigen sociale groep (de zgn. 'weak ties'). Wie zich bijvoorbeeld wil onttrekken aan armoede, moet niet uitsluitend blijven hangen tussen arme medemensen. De paradox is dat zwakke groepen juist die bruggen niet makkelijk kunnen en/of willen slaan.

6. Wat vertrouwen doet: Regelmatige interacties tussen mensen in meer of minder geformaliseerde verbanden leiden tot meer vertrouwen in andere mensen en in organisaties.
7. Waarom vertrouwen wat doet: Vertrouwen werkt als een smeermiddel in het maatschappelijk leven vanwege de norm van generieke wederkerigheid. Vertrouwen houdt de transactiekosten in de samenleving relatief lager dan in geval van geen of weinig vertrouwen.
8. Vertrouwen impliceert in westerse ontwikkelde landen dat burgers bereid zijn belasting te betalen in de verwachting dat anderen dat ook doen.
9. 'Waarden en normen'-invloed van participatie: Vrijwillige organisaties, zoals sportclubs, zijn een oefengebied om te leren samenwerken omdat burgers zich zo moeten leren uiten, zich moeten verplaatsen in een ander, moeten luisteren, geven en nemen, schikken en plooiën. En dat is weer van belang om te begrijpen hoe een land geregeld kan en moet worden. Ook op landsniveau kan schikken en plooiën nodig zijn.
10. Extern effect op economie: Naarmate het sociaal kapitaal in een land groeit, is de kans groter dat een land welvarend en veilig is.
11. Sociaal kapitaal als voorspeller: Een levendig functionerend maatschappelijk middenveld, met daarin vertrouwenwekkende vrijwillige organisaties, is een goede voorspeller van succes van een overheid. Een politieke democratie kan – zo gezien - niet zonder een bloeiend verenigingsleven.
12. Diagnose: Er is sprake van een erosie van sociaal kapitaal in de VS. Er is steeds minder sprake van gedeelde normen van maatschappelijke betrokkenheid en sociale participatie op het vlak van werk (vakbondslidmaatschap), vrijetijd (bezoeken vergaderingen van clubs), politiek (partijlidmaatschap, opkomst), geloof (regelmatig kerkbezoek).
13. Een grote maatschappelijke crisis, zoals de tweede wereldoorlog, kan mensen dichterbij elkaar brengen en engagement een nieuwe impuls geven.
14. Werken aan de bevordering van sociaal kapitaal is niet makkelijk maar het is wel een sleutel op de deur van het vertrouwenwekkend openbaar bestuur (Putnam, 1993).

Spiraal

Relativering van deze inzichten is volgens Putnam niet aan de orde. Een maatschappij met weinig sociaal kapitaal en dus weinig intermenselijk vertrouwen, wordt slechter geregeerd doordat het wantrouwen tussen mensen zich doorvertaalt in het politieke systeem. Het in Italië verricht onderzoek is daarvoor de basis. Putnam zei het ooit schertsend zo: *'Zeg mij hoeveel zangkoren een Italiaanse regio heeft, en ik zeg je hoe lang het duurt voor je je ziektekosten vergoed krijgt'* (Hurenkamp, 2002: 13). Zoals onderling vertrouwen de kwaliteit van een kabinet kan opstuwen doordat het veel steun krijgt en een hoge acceptatiegraad voor beleid krijgt 'toegeworpen', kan er ook een neerwaartse spiraal optreden. Indien mensen de politiek en politieke bestuurders niet of veel minder vertrouwen en politici daarop reageren door burgers niet te vertrouwen (door burgers te beschuldigen van wispelturigheid, niet goed nadenken, de consequenties niet kunnen overzien, overvragen, enz.) of door collega-politici te verwijten populistisch te zijn, is volgens Putnam het einde zoek. Dan neemt de voorspelbaarheid van bestuur af en kan een land met een domper in het vertrouwen in politiek te maken krijgen. Dan kan een land bij wijze van spreken eindigen als Zuid-Italië. Putnam voorziet dat in 2002 nog niet voor Nederland (Hurenkamp, 2002: 14). Nederland kent een stevige basis aan vrijwillige organisaties en maatschappelijke betrokkenheid en kan dus tegen een stootje. Maar het programma van Fortuyn bevorderde wel de erkenning dat de belangen van bepaalde groepen burgers in oude stadswijken wat verwaarloosd waren vanwege het door de vingers zien van crimineel gedrag van andere groepen. En dat er te lange wachtlijsten in de zorg waren. En dat bepaalde per vliegtuig reizende bolletjesslikkers op Schiphol gedoogd werden en andere overtredingen niet. Putnam wijst erop dat groeiend isolement van groepen en verwijdering of wantrouwen tussen groepen in het algemeen, ook buiten Nederland dus, niet gunstig is. Ook dergelijke verwijdering wordt gezien als een afname aan sociaal kapitaal.

Nut van crisis voor vertrouwensherstel

Kan een crisis positief uitpakken in de vorm van herstel van sociaal kapitaal? Een crisis kan een *'window of opportunity'* met zich brengen, een kans op vertrouwensherstel. Is dat gebeurd? Putnam heeft de hoop uitgesproken dat de aanslagen van 11 september 2001 in New York tot een golf aan *'civic inventiveness'* zou leiden, zoals de generatie die de Tweede Wereldoorlog had meegemaakt daaraan ook een sterk gevoel van solidariteit en handelingsbereidheid had overgehouden. Dat was de ruggengraat van het sociaal kapitaal, waarop het naoorlogse Amerika gegroeid is. De oorlog tegen het terrorisme na 11/9 heeft echter niet op die schaal uitgedaagd. De ervaring in de vorm van afnemend wantrouwen tussen groepen was tijdelijk (Hurenkamp, 2002).

2 Lof voor Putnam en enige kritiek

De sociaal-kapitaaltheorie van Putnam heeft waardering gekregen. Daarvoor dragen we de volgende argumenten aan.

1. Tal van politicologen van naam hebben het boek *'Making democracy work'* een speciale plaats in hun boekenkast gegeven en ze gebruik(t)en het frequent en positief in onderwijs. Dit boek is een verslag van een echt goede studie, zo liet de internationaal gewaardeerde hoogleraar politicologie Jan van Deth, werkzaam in een Duitse universiteitsstad, ons weten. Maar ook *'Bowling alone'* mag er zijn. Het bleek een bestseller. Het is betiteld als een *'warm boek'* (Blokland, 2002). Gezien deze kwalificaties verrast het niet dat Putnam een veel geciteerd wetenschapper is gebleken. Zijn studies zijn een impuls geweest voor tal van anderen om onderzoek te doen naar sociaal kapitaal in tal van landen. Dat sociaal kapitaal drie componenten heeft, is nauwelijks aangevochten. Erkend wordt dat sociaal kapitaal de samenwerking tussen mensen vergemakkelijkt en zo bijdraagt tot doelmatigheid en democratisch legitimitieit. *'Sociaal kapitaal'* is onomstotelijk relevant gebleken voor het denken over de kwaliteit van een samenleving. Onderzoek naar de identiteit van mensen wijst ook uit dat mensen vaak verwijzen naar waartoe ze bijhoren. Lidmaatschap van een staatsgemeenschap en van andere verbanden blijkt van enorm belang (Spoormans, 2000).

2. De studies van Putnam zijn praktisch. Je hebt er iets aan uit bijvoorbeeld een oogpunt van integratiebevordering. Denk aan de bevordering van interetnisch contact wanneer nieuwkomers tijdens hun inburgeringstraject een bezoek brengen aan buurt- en sportverenigingen. Putnam heeft het nut van participatie beklemtoond. Ook het Rotterdamse initiatief om nieuwkomers een maatschappelijke stage te laten lopen, sluit aan op de gedachte dat het belangrijk is om te investeren in sociaal kapitaal (Veenman, 2004: D25).

Ook apart bowlen in Nederland? Is sprake van een overbruggende kracht van sportverenigingen? Van der Meulen e.a. deden onder de titel *'Bowling apart?'* verslag van onderzoek naar Nederlandse sportclubs. Sportclubs zijn belangrijke ontmoetingsplekken en dat geldt zeker voor voetbalclubs omdat dit een teamsport is waarin zowel inspanning als ontspanning ruim baan krijgt. Het blijkt dat sport in clubverband in Nederland niet uitsluitend leidt tot een toename van vertrouwen van iedereen in allen. De vrijwillige participatie neemt toe naarmate burgers een betere opleiding genoten en een hoger inkomen genoten. Dat geldt voor Duitsland, Nederland en België. Er is bovendien een zekere tendens dat burgers met een bepaald inkomen en een bepaalde opleiding meer naar elkaar toetrekken dan dat sprake is van inkomensoverschrijdend contact. Denk aan hockey. Maar sport scheidt niet alleen maar brengt ook zeker samen en heeft een verbindende betekenis. Niet alleen rijk tennist tegenwoordig. Desalniettemin, Putnam overschatte volgens de onderzoekers de overbruggende kracht van

sportverenigingen om arm en rijk bij elkaar te brengen. Blijkbaar bestaan er verschillen in - aan inkomen en opleiding gerelateerde - leefstijlen. Sport blijkt wel in zekere mate een bruggebouwer maar die functie wordt ook vervuld door culturele participatie en deelname aan evenementen, zoals muziekfestivals. Vertrouwen van 'iedereen in allen' als fictie.

3. Onderzoek naar sociaal kapitaal is een inspiratiebron geweest om na te denken over verschil met ander kapitaal. Een eerste verschil tussen sociaal en financieel kapitaal is dat sociaal kapitaal niet gelokaliseerd kan worden per persoon; het kleeft ook niet aan een bepaalde handeling. Het is niet aan een persoon gehecht kapitaal. Je kunt er daarom bij voorbeeld ook geen belasting op heffen. Het is onzinnig te denken dat je bij gebleken vertrouwen een vertrouwen-heffing kunt vragen. Een tweede verschil tussen sociaal kapitaal en andere vormen van kapitaal is dat het niet te maken heeft met afschrijving. Menselijk kapitaal, opgebouwd uit onderwijs, slijt door veroudering. Immigrant studies wijzen uit dat immigranten hun sociaal kapitaal meenemen uit het land van herkomst: de erfelijkheid van sociaal kapitaal genoemd (Woolcock, 1998). Sociaal kapitaal kan weliswaar 'eroderen', zoals Putnam stelt, maar vermeerdert zich ook juist door gebruik (cf Spoormans, 2000: 13).

4. Van sociaal kapitaal gaan positieve impulsen uit. Onderzoek heeft uitgewezen dat investeren in sociaal kapitaal niet een zaak is van afzonderlijke personen alleen of groepen maar ook van de gemeenschap. Een land heeft belang bij het beschikken over veel sociaal kapitaal. In zichzelf omdat het de integratie bevordert maar ook omdat het een positief beeld van overheidsbestuur stimuleert. Investeren in onderwijs werken positief in op de groei van sociaal kapitaal. Hoe meer onderwijs een bevolking geniet, hoe meer er ook geïnvesteerd wordt in sociaal kapitaal, dus in de drie componenten: vertrouwen, het delen van waarden en normen en in netwerkvorming en deelname daarin. Hoger opgeleiden participeren meer dan lager opgeleiden. Onderwijs volgen, heeft voor de kwaliteit van een samenleving veel rendement.

De betekenis hiervan bleek ook bij onderzoek naar Silicon Valley, de dynamische locatie waar veel uitvindingen op het gebied van informatie- en communicatietechnologie vandaan komen en nieuwe bedrijven zijn gestart. Er is vastgesteld dat er in dit gebied veel sociaal kapitaal aanwezig is in de vorm van vertrouwen, gedeelde normen en netwerken. Dat laat zich niet verklaren uit de aanwezigheid van familiebanden. Een verenigingsleven is ook nauwelijks aanwezig. Deze verklaringen in de lijn van het werk van Putnam gaan hier niet op. Maar er is wel sprake van personele wisselwerkingen met universiteiten zoals Stanford en Berkeley. Een groot deel van de bedrijvigheid in de regio blijkt te herleiden tot onderwijs en onderzoek. De academische centra voeren een actief beleid in het onderhouden van contacten en het aangaan van contracten. Dat werpt vruchten af, aldus de onderzoekers Cohen & Fields (1999).

Kritiek

Het heeft even geduurd voor der kritiek kwam op het werk van Putnam, maar in 2001 kwam Boggs met een artikel in het tijdschrift *'Theory and Society'*. Putnam gebruikt weliswaar een enorme hoeveelheid data om zijn betoog te ondersteunen maar toch is er twijfel ontstaan over de kracht van zijn argumentatie. Boggs formuleert enkele kritiepunten, die we langs lopen.

1. De eerste kritiek richt zich op de methodologie van Putnam. Er zou sprake zijn van een arbitraire set aan indicatoren die zo niet de teloorgang dan toch de terugloop in sociaal kapitaal moeten demonstrenen.

Het is volgens Boggs niet zozeer de terugloop in participatie die de traditionele verenigingen parten speelt maar de functieverhuiving. Veel traditionele verenigingen hebben zich onvoldoende aangepast aan de veranderde tijden. Afname in kerkbezoek is zo een voorbeeld. Deze daling heeft te maken met secularisatie. De teruggang in het lidmaatschap van vakbonden heeft te maken met een veranderde arbeidsmarkt en het niet langer werkzaam zijn van massa's mensen in traditioneel industriële sectoren; het belang van de dienstensector nam juist toe. Dit argument snijdt hout? Nauwelijks. Putnam wil best participatieverlies op het ene terrein inruilen voor participatiewinst op ander vlak. Hij toont in *'Better together'* daarvoor oog te hebben.

2. Een tweede kritiekpunt betreft het 'ontbreken van een theoretisch mechanisme tussen het veronderstelde effect van sociaal kapitaal (bijvoorbeeld economische groei) en lidmaatschap van verenigingen'. Wat maakt dat meer lidmaatschap van verenigingen, dus een toename van sociaal kapitaal, ook leidt tot economische groei (Beugelsdijk, 2002: 95)? Het korte antwoord luidt dat wie veel onderling vertrouwen heeft, niet in de kramp schiet als het gaat om maatschappelijk initiatief tonen en consumeren, en dat consumeren goed is voor de economie. We gaven al aan dat sociaal kapitaal in Silicon Valley een andere voedingsbodem kan hebben dan participeren in verenigingen. Als mensen maar contact hebben en communiceren.

3. Treft Putnam niet een – derde - kritiek, namelijk van conservatisme omdat hij participatie van de traditionele vrijwillige organisaties, als van vakbonden, ophemelt? (zie ook Blanchard & Horan, 1998). Putnam zou weinig oog hebben voor de opkomst van nieuwe sociale bewegingen sedert de jaren zestig van de vorige eeuw zoals voor lidmaatschappen van de milieubeweging (zoals van Greenpeace). En ziet hij niet dat golf spelen een vorm van sociaal kapitaal kan zijn? Dat bezwaar van conservatisme verwerpt hij zelf echter. Hij beseft dat intermenselijk contact in een ICT-tijdperk ook via internet kan gaan en dat mensen sportclubs kunnen inruilen voor fitness in commercieel gerichte bedrijven of de gang naar een sportschool.

4. Een vierde kritiek betreft de criteria bij de bepaling van de gevolgen van sociaal kapitaal. Niet duidelijk is welke vormen van sociaal kapitaal een bijdrage leveren aan de groei van een burgerschapsmoraal en welke niet. Is het ook positief als mensen lid worden van een vereniging die juist anti-overheidsgevoelens kanaliseert? Boggs bepleit in feite meer onderzoek naar oorzaak-gevolgrelaties van sociaal kapitaal. Waar komt sociaal kapitaal vandaan en welk gevolg heeft het? We hebben gezien dat er intussen al tal van onderzoeken zijn verricht naar oorzaken van kapitaalgroei en naar gevolgen van sociaal kapitaal voor technologische innovatie.

Van deze kritiek zijn we dus niet erg onder de indruk. Putnam heeft wel degelijk enig oog gehad voor alternatieve bewegingen. En hij ziet bepaalde beperkingen van zijn onderzoek. Er blijft nog veel te onderzoeken. Een deel van het vervolgonderzoek heeft hij zelf ter hand genomen.

3 Voortschrijdend inzicht en comparatieve analyse

Putnam heeft het niet gelaten bij *'Making democracy work'* en *'Bowling alone'*. Putnam heeft landenbeschrijvingen en comparatieve analyses gestimuleerd. In 2000 publiceerde hij met S. Pharr de bundel *'Disaffected democracies'* en in 2002 verscheen onder zijn redactie *'Democracies in flux - The evolution of social capital in contemporary societies'*.

In *'Disaffected democracies'* schrijven Putnam, Pharr en Dalton:

'Low levels overall of social capital and social trust in any given society contribute to poor governmental performance, which in turn adversely affects all citizens to varying degrees; as a consequence, they will give the government low marks'.

Zij zien op basis van onderzoek van Newton & Norris sterke aanwijzingen voor de stelling dat een laag sociaal kapitaal negatief inwerkt op het vertrouwen in overheidsbestuur. Als de mensen elkaar minder vertrouwen en minder met elkaar ophebben, communiceren en doen in verenigingen, wordt de overheid daar het slachtoffer van (Pharr & Putnam, 2000: 26). Hardin zegt in dezelfde bundel dat als het vertrouwen in het Amerikaanse overheidsbestuur ten dele het resultaat is van een terugval in sociaal kapitaal, je moet kijken naar sociaal kapitaal als centrale variabele. Dat sociaal kapitaal loopt weliswaar terug in de VS maar niet in tal van andere westerse landen, zoals Groot-Brittannië. Als Putnam een terugval waarneemt in deelname aan bepaalde verenigingen moet hij in het oog houden dat het op andere fronten juist toeneemt. Kortom, sociaal kapitaal daalt en stijgt tegelijk (Hardin, 2000: 39).

Uit de bundel *'Democracy in flux'* (2002) blijkt ook dat sommige van de oorspronkelijke stellingen van Putnam genuanceerd worden. Van een volledige terugval in sociaal kapitaal is in de VS bij nader inzien geen sprake. Wuthnow (2002) stelt in *'Democracies in flux'* vast dat de civic community *'is not collapsed in the US'* want in 1974 was driekwart van de Amerikanen uit de VS lid van een vrijwillige organisatie en in 1994 71 procent. Dat is geen noemenswaardige terugval. Met andere woorden, naast een terugval in participatie in de Verenigde Staten is er ook een toename op ander gebied, zoals er in Nederland na 1980 een terugval was in het lidmaatschap van vakbonden maar een toename in lidmaatschap van Natuurmonumenten en de Dierenbescherming. Doet het *Bowling Alone-effect* zich desalniettemin in meerdere naties voor? Peter Hall (2002) komt in de bundel tot de vaststelling dat de niveaus van vertrouwen wel daalden in Groot-Brittannië maar er is niet sprake van een systematische terugval in burgerparticipatie. Het algemene beeld van tal van landenbeschrijvingen is echter toch dat in OECD-landen sprake is van een daling in de vakbondsparticipatie, politieke participatie en kerkbezoek in de periode 1970-2000. Drie levenssferen van mensen zijn in het geding: werk, politiek en religie (Putnam, 2002: 407-409). Veel auteurs besteden in de genoemde bundel uit 2002 ook aandacht aan het verband tussen sociaal kapitaal en sociale ongelijkheid. Er blijkt in veel landen sprake van een groeiende discrepantie. De hoger opgeleide burgers participeren meer in sociaal en politiek opzicht.

In een slothoofdstuk van *'Democracy in flux'* betreft Putnam niet de stelling dat in veel democratieën het *'civic engagement'* terugloopt. Wel loopt naar zijn mening een bepaalde vorm van *'associational life'* terug in veel westerse democratieën en dat betreft het lidmaatschap van politieke partijen. De opkomst bij verkiezingen daalt ook hoewel er verschillen zijn in soorten verkiezingen. Ook de traditionele participatie aan kerkgenootschappen en vakbonden loopt in veel westerse landen terug terwijl daarentegen

zekere interesse voor nieuwe niet-electorale participaties toenemen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau had dat voor Nederland ook al vastgesteld.

4 Sociaal kapitaal van Nederland: nationaal en vergelijkend perspectief

We hebben nu sociaal kapitaal verkend door de theorie van Putnam te schetsen, door zijn argumenten weer te geven dat de VS een erosie van sociaal kapitaal kennen, door de waardering voor en kritiek op zijn werk te behandelen en de kritiek te relativiseren, en door in te gaan op vervolgonderzoek van hemzelf en anderen. Hoe scoort Nederland op de maatstaven van sociaal kapitaal in landenvergelijkend perspectief? We kunnen daarbij denken aan onder andere maatstaven als 'onderling vertrouwen' tussen mensen en vertrouwen in de overheid, de regering en het parlement. De score van Nederland krijgt pas betekenis als we die vergelijken met omringende landen en in historisch perspectief plaatsen. Daarover is iets te zeggen.

Algemeen vertrouwen. Vertrouwen in medemensen is gemeten door aan een representatieve steekproef van burgers de vraag voor te leggen of zij hun medemensen vertrouwen of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn. Uit gegevens van de European Values Study (EVS) blijkt dat Nederland zich in de bovenste regionen bevindt op dit criterium 'algemeen vertrouwen'. Ongeveer 60 procent van de Nederlanders vindt dat de meeste mensen in het algemeen wel te vertrouwen zijn. Het gemiddelde van de 31 landen die in 1999 in het onderzoek waren opgenomen bedroeg 30.5%. Er is ook een vergelijking in de tijd gemaakt. De score op onderling vertrouwen blijkt in Nederland door de jaren opmerkelijk stabiel. Er is nauwelijks verschil tussen de scores in 1990 en 1999 (Beugelsdijk, 2004: D18). Nederland scoort hoog met landen als Zweden, Finland en Denemarken. Het vertrouwen is hoger in Noord-Europa dan in Zuid-Europa (Van Schaik, 2004).

Netwerkrelaties. Naast de vertrouwensvraag is sociaal kapitaal te meten aan de hand van 'het lidmaatschap van verenigingen'. Dat is een indicator voor netwerkrelaties. Ook op deze – via EVS gemeten - component van sociaal kapitaal scoort Nederland in 1990 en 1999 hoog (Beugelsdijk, 2004). De politieke participatie in de vorm van kiezersopkomst daalt in Nederland echter evenals in tal van andere OECD-landen. Daling valt ook waar te nemen in het lidmaatschap van politieke partijen en vakbonden. Ook het kerkbezoek daalt. Een terugtrekkende tendens op het vlak van politiek, arbeid en geloof dus.

Vertrouwen en resultaten. Is er ook iets te zeggen over een verband tussen sociaal kapitaal en 'performance' van een land? Van Schaik houdt ons voor: 'Bekende maatstaven van cultuur, instituties en sociaal kapitaal blijken te correleren'(2004: D8).

Er bleek inderdaad een correlatie tussen lidmaatschap van verenigingen en welvaartsgroei via gegevens uit de EVS in 54 onderzochte regio's. Hoe meer mensen lid van verenigingen zijn, hoe sterker de welvaartsgroei. Algemeen vertrouwen tussen mensen in enkele westerse landen blijkt daarentegen niet samen te hangen met welvaartsgroei, in de vorm van regionaal-economische groei. Blijkbaar is het vertrouwen in de hoogontwikkelde landen met veel welvaart al op een zodanig hoog niveau dat vertrouwen daar niet aan af kan doen (Beugelsdijk, 2004).

Vertrouwen hangt weer wel significant samen met welvaartsgroei als ook niet-westerse landen in de analyse worden betrokken. Dat bleek uit een analyse van enkele onderzoekers van de Wereldbank (Knack & Kiefer, 1997; Zak & Knack, 2001). Hoe meer vertrouwen, hoe meer welvaartsgroei.

High-trust country? Hieruit valt te concluderen dat Nederland internationaal gezien over veel sociaal kapitaal beschikt (Beugelsdijk, 2004: D19; Van Schaik, 2004). Nederland is een 'high trust country' in vergelijking met landen met een zwak vertrouwen zoals Roemenië, Bulgarije, Polen, Rusland, Tsjechië. Landen als Frankrijk, Italië, Spanje, België nemen een tussenpositie in.

Er zijn nog meer positieve indicaties voor de stelling dat Nederland een 'high trust society' is. Het lidmaatschap van vrijwillige organisaties ligt in Nederland op een hoog niveau. In Nederland zijn bijvoorbeeld veel meer burgers lid van een sportclub dan in Italië (Burger en Dekker, 2001; Evers & Laville, 2004). Dat geldt ook voor het vrijwilligerswerk in de vorm van leesouders in scholen. De deelname aan vrijwilligerswerk is vanuit landenvergelijkend perspectief gezien in Nederland hoog (Burger en Dekker, 2001: 134). Er zijn verschillen tussen groepen maar die zijn niet vanzelfsprekend problematisch. 'Alles bij elkaar genomen neemt de organisatiegraad van ons land nog steeds toe' (Dekker, 2004: D11). Maar de toenemende arbeidsparticipatie en individualisering worden wel als bedreigingen aangemerkt voor bijvoorbeeld de omvang van het vrijwilligerswerk. Er zou hier en daar al een tekort aan vrijwilligers zijn (Burger en Dekker, 2001: 135).

Vertrouwen in de regering. Als burgers de medemensen vertrouwen, betekent dit nog niet dat ze ook vertrouwen hebben in de overheid als publieke institutie. Hoe staat het met het beeld van de overheid in Nederland? In de jaren negentig van de vorige eeuw was Nederland niet alleen intermenselijk gezien een vertrouwenwekkend land, zoals we zagen, maar was de waardering voor de overheid in Nederland ook redelijk positief. Ongeveer tweederde van de burgers vond dat de overheid het goed deed. In 2000 was dat percentage nog ongeveer hetzelfde maar in 2002, het jaar dat Pim Fortuyn electoraal opkwam, halveerde het. In 2004 was het nog steeds laag, aldus *'De sociale staat van Nederland 2005'* (SCP, 2005: 345).

'Heel veel Nederlanders kampen met onzekerheden op moreel gebied en hebben weinig vertrouwen in hun medeburgers of overheid', aldus Van den Brink (2002: 68) op basis van een cijferanalyse in een WRR-rapport. Nog maar een derde heeft in 2004 vertrouwen in de Nederlandse regering. Dat bleek bevestigd te worden in meerdere rapportages, zoals SCP-rapporten uit 2004 en 2005, de McKinsey-rapportage 21.minuten.nl uit 2005 onder 150.000 Nederlanders en uit de belevingsmonitor van de Rijksvoorlichtingsdienst (www.regering.nl). Nederlanders staan in het algemeen ook welwillend ten opzichte van de parlementaire democratie, maar de laatste jaren veel minder ten opzichte van kabinet en parlement.

Het zijn vooral personen met een wat hogere opleiding en inkomen, die lid zijn van politieke partijen en ook een sterke politieke belangstelling aan de dag leggen, blijkt uit het volgen van politiek nieuws in dag- en weekbladen en andere media (Van den Brink, 2002). Onder de kritische burgers ten aanzien van de overheid zijn degenen met een bescheiden inkomen en relatief lage opleiding oververtegenwoordigd.

Er bleek ook een samenhang tussen maatschappelijke activiteit en politieke belangstelling. Degenen die al actief zijn op milieugebied hebben ook meer politieke belangstelling dan degenen bij wie dat niet het geval is. En sociaal activisme correleert met een antiautoritaire habitus (Van den Brink, 2002: 69-70). 'Belangstelling voor de publieke zaak en een positieve houding ten aanzien van democratie veronderstellen juist duidelijke denkbeelden op het vlak van goed en kwaad' (Van den Brink, 2002: 73).

'Avondland'-somberte? Is de samenleving toch niet erg 'los zand' geworden omdat het lidmaatschap van politieke partijen en vakbonden gedaald is, vele burgers geen warm

gevoel krijgen bij de gedachte lid te zijn van een omroepvereniging en de participatie aan verenigingen voor natuur en landschap bij menigeen vooral bestaat uit het overmaken van de contributiegelden en veel minder uit ontmoetingen met medecontribuanten? Moeten we niet zeggen, dat sprake is van toegenomen zelfgenoegzame teruggetrokkenheid of zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau een keer schreef: *'met mij gaat het goed, met de samenleving minder'*. Meer traditionele vormen van participatie, gekenmerkt door veel zaalcontact, lopen terug maar er komt een andere vorm van contact naast. Er blijkt op grote schaal sprake te zijn van zogenaamde 'lichte gemeenschappen'. Uit het oogpunt van de door Putnam bepleite noodzaak van zwakke verbindingen tussen mensen geen negatief verschijnsel maar zijn er ook ontmoetingen van 'face to face'?

Lichte gemeenschappen zijn gemeenschappen die men kortstondig betreedt en verlaat, naar eigen inzicht. Internet biedt een groot platform voor dergelijke gemeenschappen. Je kunt bijvoorbeeld 'chatten' via internet, aan een kettlingbriefactie om het Europees parlement niet langer te laten vergaderen op twee locaties, of meedoen aan een denktank of boycotactie, aan een referendum, aan een training voor 'nordic walking'. Veel burgers houden er zo gezien enorme netwerken op na. Deze lichte gemeenschappen worden wel 'urban tribes' genoemd. Dit beeld contrasteert met het beeld van een uiteenvallende maatschappij met afnemend sociaal kapitaal. Er is wel degelijk sprake van veel connecties. Het is het beeld van – wat overdreven gesteld – *'voortdurend met anderen in de weer zijn, maar nergens lid van zijn'* (zie Hurenkamp, VK, 060506; Duyvendak en Hurenkamp, 2004).

De samenhang. Veel auteurs gaan er in navolging van Putnam vanuit dat toenemend sociaal vertrouwen doorwerkt in een groter vertrouwen in het overheidsbestuur (lees: politiek vertrouwen). Maar hoe zit dit in Nederland? Newton (1999) constateert inderdaad een samenhang tussen sociaal en politiek vertrouwen, maar die is zwak. Paul Dekker van het Sociaal en Cultureel Planbureau komt voor Nederland tot de vaststelling van een duidelijke samenhang tussen sociaal en politiek vertrouwen. De verschillen tussen mensen met en zonder sociaal vertrouwen zijn groot. Mensen met veel sociaal vertrouwen blijken meer vertrouwen te hebben in het Nederlandse parlement dan anderen. Van mensen met sociaal vertrouwen heeft 66 procent vertrouwen in het parlement tegen de mensen zonder sociaal vertrouwen 47 procent. De overheid wordt door 47 procent van de mensen met sociaal vertrouwen vertrouwd terwijl de score voor mensen zonder vertrouwen 30 procent is (Dekker en De Hart, 2000; Dekker, 2001; Dekker e.a., 1997).

Conclusie. Nederland beschikt nog steeds over veel sociaal kapitaal. Het algemeen vertrouwen tussen mensen is nog hoog. De traditionele netwerkrelaties zijn weliswaar teruggelopen maar daar kwamen nieuwe lidmaatschappelijk naast: zowel donateurslidmaatschappen die tot weinig contact leiden als ontmoetingen in lichte gemeenschappen. Als we de contacten in lichte gemeenschappen in lijn met de opvatting van Putnam opvatten als 'zwakke verbindingen' is hier weinig zorg te uiten.

Het politiek vertrouwen in overheidsbestuur is sterk terug gelopen, het sociaal vertrouwen nauwelijks maar de meer traditionele participatie wel, waar weer nieuwere participatie (in lichte gemeenschappen) tegenover staat. Is er samenhang? We vinden inderdaad aanwijzingen dat de geldigheid van de theorie van Putnam voor Nederland ondersteunt. De correlatie tussen sociaal en politiek vertrouwen is gevonden: hoe meer sociaal vertrouwen, hoe meer politiek vertrouwen. Maar de samenhang is beperkt. De oplossing die Putnam aanreikt, lijkt onvoldoende als volledige verklaring voor de terugval in politiek vertrouwen.

Als de betrokkenheid bij de civil society al iets doet in de sfeer van een groter politiek vertrouwen, is dat beperkt', schrijft de WRR terecht (2005: 180-181). De verklaring voor de afname in vertrouwen moet, zo nemen we aan, toch ook – misschien wel vooral - andere oorzaken hebben. Is daarmee de theorie van Putnam niet meer relevant voor Nederland? Nog zeker wel relevant.

5 Hoe de overheid kan omgaan met sociaal kapitaal

Moeten we de opbouw, instandhouding en eventueel de vergroting van sociaal kapitaal in Nederland aan de markt overlaten of moet de overheid zich toch hiermee inlaten? Kortom, is er bij het omgaan met sociaal kapitaal voor de overheid geen taak weggelegd, vooral gezien de daling in het vertrouwen in overheidsbestuur? Deze vraag is om meerdere redenen actueel.

Actualiteit

Ten eerste heeft het eerste kabinet - Balkenende een waarden- en normendebat geëntameerd. Aangezien de eerder gegeven omschrijving van sociaal kapitaal impliceert dat sprake is van de drie componenten vertrouwen, gedeelde waarden en normen en participatie in netwerken, ligt een bevordering van sociaal kapitaal als conditie voor een productieve overheid vanuit dit waarden- en normendebat voor de hand. Er is geen reden aan te nemen dat premier Balkenende de ontwikkeling van sociaal kapitaal zou willen uitsluiten of negeren of dit gedaan heeft vanuit dit debat. Ten tweede, de positieve invloed van sociaal kapitaal op vertrouwen in het overheidsbestuur en ook op innovatie en andere aspecten van economische ontwikkeling is vermeld. Gegeven een daling in vertrouwen in het overheidsbestuur, zal een overheid niet indifferent kunnen staan tegenover sociaal kapitaalontwikkeling. Maar of zij hierin het eerste aangrijpingspunt ziet? Ten derde, de betekenis van sociaal kapitaal voor hulpverlening binnen immigrantennetwerken is ook duidelijk. Sociaal kapitaal vergt investering in de opbouw in bepaalde kringen en het onderhoud ervan. De kosten en baten daarvan kunnen onevenredig over verschillende bevolkingsgroepen verdeeld zijn. Ten vierde, sociaal kapitaal laten groeien en is bovendien nuttig vanuit het perspectief van innovatiebevordering. En dat laatste wilde het kabinet-Balkenende.

Wissel getrokken op sociaal kapitaal

Vanuit deze argumenten is het belangrijk als kabinet aan die aspecten van sociaal kapitaal een bijdrage te leveren waar de baten de kosten overschrijden en waar de collectieve maatschappelijke baten niet met de individuele baten samenvallen, aldus EZ-ambtenaar Raes (2004). Maar daar staat tegenover dat de rol van de overheid de laatste twintig jaar is beperkt. Er was sprake van een terugtrekkende overheid en een toename van de eigen verantwoordelijkheid van burgers voor hun keuzen. Er volgde een SIRE-campagne: '*De maatschappij, dat ben jij*'. De markt maakte een opmars door op gebieden die voorheen (deels of geheel) aandachtsgebied van overheidszorg was, zoals de zorg, het water, de energie, het spoor. De kabinetten-Balkenende zetten deze ontwikkeling door. Deze beweging moest de overheid zich deels onttrekken aan informatie-, beleidsinhoudelijke en controlelasten door steeds verdere differentiatie van beleid als gevolg van de toegenomen individualisering en vraagvoorkeuren uit de samenleving. Die verdere beleidsdifferentiatie was niet meer vol te houden. Daarom werd grosso modo de verantwoordelijkheid verschoven. Dat leidde tot veranderingen in de opstelling van (commercieel gerichte) organisaties die aan

marktwerking werden onderworpen, zoals het verdwijnen van NS-loketten. Gevolg was meer doelmatigheid bij de NS en minder controle. Concessieverlening in het openbaar busvervoer leidde hier en daar tot het opheffen van lijnen. Verschraling dus. Het gevolg was dat een groter beroep werd gedaan op de intrinsieke normen van burgers om zich te schikken en zelf naar oplossingen te zoeken. Omdat bezuinigd is op buurt- en welzijnswerk gaat de leefbaarheid meer afhangen van lokale netwerken binnen de samenleving.

Deze voorbeelden tonen dat de rijksoverheid niet zozeer een actief beleid pro sociaal kapitaal heeft gevoerd maar juist ter vervulling van een verandering in de publieke taakvervulling richting meer *'new public management'* (lees resultaatgericht werken) een wissel heeft getrokken op het aanwezige sociaal kapitaal. Burgers zullen wel begrip hebben voor ons beleid, ze helpen elkaar wel (Raes, 2004). Hiervan uitgaande, moeten we niet verrast zijn dat de recente analyse daarom laten zien dat het vertrouwen in de medemensen niet daalde maar dat wel het vertrouwen in de overheidsbestuurders op rijksniveau wel daalde. Vele burgers zijn van mening dat 'Den Haag' tot een verslechtering heeft besloten, zo meldt het Sociaal en Cultureel Planbureau. Nee, de rijksoverheid heeft afgelopen jaren niet veel gedaan aan de productie van sociaal kapitaal maar *daarop juist een wissel getrokken*. De theorie van Putnam leert ons dat wie niet sterk genoeg inzet op bevordering van cohesie en *activering van burgerschap* nagenoeg loslaat, in elk geval niet of niet goed kan komen tot herstel van vertrouwen in overheidsbestuur. Is die activering van burgerschap daadwerkelijk losgelaten?

Burgerschap niet gestimuleerd

We beseffen dat de eigen verantwoordelijkheid meer leggen bij burgers verdedigbaar is. Zo'n verdediging heeft de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) geformuleerd in het advies *'Verschil maken'*. De RMO stelt vast dat het regeringsbeleid van de kabinetten-Balkenende uitdrukking gaf aan de politieke wens om de verhoudingen tussen burgers, 'civil society' en staat te herordenen. 'Eigen verantwoordelijkheid stimuleren' werd een adagium, dat beoogde de positie van de burgers te versterken en daartoe instrumenten in te zetten zoals vraagsturing – denk aan persoonsgebonden budgetten -, het bij burgers leggen van eigen risico's en marktwerking. De gedachte ging hier naar uit omdat de verzorgingsstaat een koning albedil was geworden, met teveel regelzucht, aldus de RMO. De staat had bovendien oorspronkelijk particuliere verzorgingsarrangementen naar zich toegetrokken, met omvangrijke controle tot gevolg. De overheid wilde eigen verantwoordelijkheid stimuleren maar besepte dat dit niet eenvoudig ging vanuit waarnemingen van gedrag in de publieke ruimte, zich uitend in agressiviteit en ander hinderlijk gedrag.

Volgens de RMO geeft de overheid een te beperkende invulling van de eigen verantwoordelijkheid. Het beleid reduceert de burger tot consument voor wie vooral financiële prikkels tellen. Eigen verantwoordelijkheid betekent zo niet veel meer dan 'zelf kiezen betalen'. Bovendien heeft de overheid vaak uitgesproken opvattingen over hoe de burgers hun eigen verantwoordelijkheid moeten invullen. De invulling van eigen verantwoordelijkheid 'wordt vaak verplichtend geformuleerd' (RMO, 2006: 10).

Om de uitkomsten van eigen verantwoordelijkheidsprocessen te beheersen, legt de overheid, onder druk van zelf geïntensiveerde verantwoording – bijvoorbeeld VBTB -, toch weer een omvangrijke controlebureaucratie aan met monitors, toezichthouders en

registratieverplichtingen. Dat leidt tot eenvormigheid en remt variëteit. De RMO wil eigen verantwoordelijkheid verrijken met de *notie van burgerschap*. Ze noemt dit een verdieping van eigen verantwoordelijkheid binnen 'bevrijdende kaders' (2006: 12).

'Alleen dan gaat keuzevrijheid gepaard met beschikkingsmacht en beslissingsmacht, en zijn individuele verantwoordelijkheid en maatschappelijke betrokkenheid te verbinden. Wanneer de overheid de eigen verantwoordelijkheid van burgers wil bevorderen, dan dient zij een fundamenteel ander repertoire te hanteren. Zij moet enerzijds terugtreden in ambities en beleidsprogramma's. Anderzijds beschermt en bevordert de overheid de (sociale) contexten waarin eigen verantwoordelijkheid reëel gestalte kan krijgen' (RMO, 2006: 9). De overheid moet alleen een basisstelsel van collectieve voorzieningen in leven houden en zorgen voor 'checks and balances' daar waar het eigenaarschap voor maatschappelijke dienstverlening in verschillende domeinen niet bij haar berust.

De overheid moet ruimte bieden voor initiatief in plaats van zich te laten verleiden om zich te bemoeien met bijvoorbeeld verplichte kinderopvang hier en selectiebeleid van het Nederlands elftal daar (Kalou moet Nederlander worden?). Sturing op uitkomsten moet plaats maken voor sturing op contexten waarin burgers, instituties en professionals verantwoordelijk kunnen zijn voor een probleemaanpak, aldus de RMO.

In feite gaat bij het kabinet-Balkenende accentueren van eigen verantwoordelijkheid door de regering samen met het tonen van daadkracht, desnoods zonder draagvlak. 'Maakbaarheid is terug van weggeweest'.

Burgerschap volgens de WRR

Ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid heeft kanttekeningen bij het overheidshandelen. Beleidsprocessen moeten zich ontworstelen aan de 'cyclus van afnemend vertrouwen', stelt de WRR in 2004 in '*Bewijzen van goede dienstverlening*'. De WRR wenst burgerschap te versterken, aldus in '*Vertrouwen in de buurt*'.

Buurtgericht beleid kan onder voorwaarden bijdragen aan de aanpak van een aantal leefbaarheidsproblemen: fysieke inrichting, veiligheid, onderwijs en sociale infrastructuur. Een panacee voor alle kwalen is het niet. Overdreven verwachtingen zijn niet gerechtvaardigd, meent de WRR (2005:141). De buurt is namelijk niet het enige integratiekader voor mensen. Burgers onderhouden een veelvoud van betrekkingen buiten een buurt (WRR, 2005: 148). Maar dat neemt niet weg dat sociale relaties in buurten – de mate waarin burgers met elkaar contact hebben en de kwaliteit daarvan – wel kunnen bijdragen aan de oplossing van maatschappelijke problemen zoals gevoelens van (on)veiligheid en leefbaarheid (2005: 142). Is dat sociaal vertrouwen dan niet groot? In Nederland is het wel groot maar het is in oudere stadswijken na 1995 onder druk komen te staan door een botsing van burgerschapstijlen (WRR, 2005: 152).

De centrale vraag die de WRR zich vervolgens stelt, luidt: *kunnen buurtinitiatieven en buurtbeleid bijdragen aan het versterken van het sociaal en politiek vertrouwen?* (2005: 141) De buurt is dus in dit perspectief het aangrijpingspunt voor beleid. Werken aan de buurt zou, zo gezien, als indirect effect meer politiek vertrouwen moeten opleveren.

De WRR liet zich inspireren door Putnam maar meent ook dat de theorie van Putnam over de samenhang tussen sociaal vertrouwen en vertrouwen in overheidsbestuur (politiek

vertrouwen genoemd door de WRR) wel relevant en actueel is maar nog niet een-op-een vertaald kan worden naar Nederland. Een aanpak gericht op herstel van de sociale betrokkenheid in de buurt, in steden vooral, biedt nog geen garantie dat de haarscheuren in het politiek vertrouwen worden hersteld of dat de haarscheuren niet uitlopen op breuklijnen (2005: 142).

Na deze relativering gaat de WRR aan de slag. Enquêtes tonen dat de openbare orde en veiligheid in de publieke ruimte van wijken moet verbeteren, gevolgd door de manier waarop burgers met elkaar omgaan, door verkeersveiligheid, parkeerbeleid en publieke voorzieningen. Vier op elke vijf burgers verwacht in 2020 meer verantwoordelijk te zijn voor de veiligheid in de eigen woonomgeving. Er wordt ook veel belang gehecht aan het idee van de brede school, waarin plek is voor onder meer naschoolse opvang, hulp bij opvoering en huiswerkbegeleiding. Opvallend is dat de leefbaarheidsbeleving tussen stedelingen en plattelanders, maar de veiligheid weegt in steden zwaarder. Tevens wordt geconstateerd dat zich in steden een botsing tussen burgerschapsstijlen voordoet. Burgers stellen zich niet allemaal gelijk op ten opzichte van instituties en elkaar. Zoals buurten verschillen, verschillen ook de individuen. De stijlen zijn die van: actieve burgers; afwachtende burgers; afzijdige burgers; afhankelijke burgers. Wat ze inhouden, zullen we toelichten.

- 'Afhankelijke' en 'afzijdige' burgers concentreren zich meer op de buurt dan anderen, en benadrukken een gelukkig gezinsleven, huiselijkheid, je thuis voelen en geborgenheid. Ze zoeken zekerheid. Sterke banden met de familie of instituties kunnen die zekerheid bieden. 'Afhankelijke' burgers zijn meer te vinden in relatief besloten stadsbuurten of dorpen. Hun overbrugging tussen netwerken in termen van Putnam is zwak ontwikkeld. Afzijdige burgers 'voelen zich thuis in 'normale' stadswijken of vinexlokaties. Zij kennen door een levendige participatie aan het verenigingsleven wel meer overbrugging.
- 'Afhankelijke' en 'afzijdige' kenmerken zich door een beperktere overbrugging en daardoor ook wat knorriger te reageren op de overheid: de overheid luistert niet goed, ministers blijven te lang zitten na gemaakte fouten, enz. , aldus de WRR (2005: 172). In deze categorie vinden we veel personen die moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders vragen, waar het volk vertrouwen in kan hebben (WRR, 2005: 173). Bij 'afzijdige' burgers is sprake van een harde kern die de overheid wantrouwt (2005: 175).
- 'Actieve' burgers hechten aan hun voorstadsbuurten of binnenstadslocatie. Hun samenbinding is meestal beperkt tot hechte sterke banden maar ze hebben ook toegang tot wijdvertakte organisaties, die niet veel contacten impliceren maar als bouwelementen in de civil society wel een rol vervullen.
- 'Afwachtende' burgers wonen verspreid over de stad en hebben een consumentistische mentaliteit, gericht op 'afnemen' (2005: 175; zie ook Elchardus en Smits, 2002; Elchardus, 2000). Hieronder bevonden zich in 2002 veel niet-stemmers en veel LPF-stemmers.
- 'Actieve' en 'afwachtende' burgers richten zich meer op 'zwakke' banden wat uit een oogpunt van werken aan de ontwikkeling van sociaal kapitaal positief is (2005: 155, 158).
- Een burgerschapsstijl kan niet worden toegewezen aan een buurt of wijk. Daarvoor bleken buurten te heterogeen (2005: 160). Anders gesteld, weinig stadswijken kenden een betrekkelijk homogeen burgerschapsstijl. Zeer diverse categorieën

burgers leven met elkaar samen. Dat 'relatieveert het potentiële belang van de buurt voor het versterken van vertrouwensrelaties' (WRR, 2005: 160). Maar geheel onthand zijn de onderzoekers niet. Ze stellen dat een combinatie van allochtonen met 'afhankelijke' – zekerheid zoekend en soms intolerante - burgers vragen is om moeilijkheden.

'Maar buurtgericht beleid kan ook wervend zijn' (2005: 160). Een sterk sociaal vertrouwen tussen buurtbewoners kan een bijdrage leveren op vier gebieden: a) het doorbreken van isolement van burgers; b) het voorkomen van sociale versplintering, in de vorm van bijvoorbeeld georganiseerde en gekochte in- en uitsluiting in de vorm van 'gated communities'; c) het benutten van economische kansen; d) het uitbouwen van sociaal kapitaal door overbrugging, lees burgers die tal van verbindingen hebben en die mede gebruiken voor beelden over vertrouwen (2005: 162, 168). Ergo, de WRR meent dat buurtbeleid wel degelijk kan bijdragen aan sociale- kapitaalvorming in de vorm van vertrouwen, gedeelde waarden en normen en netwerkparticipatie.

Kan een buurtbeleid ook bijdragen tot het herstellen en versterken van het vertrouwen in overheidsbestuur? Die vraag stelt de WRR (2000: 169) zich expliciet. Bovens (2006) meent: 'Beste remedie tegen vertrouwenscrisis: maak de leefomgeving veilig, overzichtelijk en vertrouwd'. Dit adviesorgaan meent van, hoewel het werken langs de lijn van sociaal-kapitaalvorming en kapitaalbehoud niet de enige weg is naar herstel (WRR, 2005: 175 e.v.). We stemmen daarmee in.

6 Conclusies

De peetvader van het denken in termen van 'trust' en sociaal kapitaal is Robert Putnam. De reden daarvoor is eenvoudig. Putnam publiceerde in 1993 een onder politicologen en andere wetenschappers famous geworden studie *'Making democracy work'*, in 2000 gevolgd door *'Bowling alone'*, daarna door *'Disaffected democracies'* en weer later door onder meer *'Better together'*. In *'Making democracy work'* vergelijkt hij een aantal Italiaanse regio's, constateert verschillen in prestaties en probeert die te verklaren. De kern van de verklaring luidt dat in regio's waar sprake is van gering politiek vertrouwen het sociaal vertrouwen ook laag is. Gering vertrouwen in medemensen en lage sociale participatie in netwerken vormt een belangrijke verklaring voor het uitblijven van politiek vertrouwen, dus vertrouwen in overheidsbestuur.

Putnam stelt: *'stocks of social capital, such as trust, norms and networks tend to be self-reinforcing and cumulative'* (1993: 177). 'Sociaal kapitaal' kent zo gezien drie componenten. Vertrouwen tussen bekenden en andere relaties vergemakkelijkt de betrekkingen tussen personen. Dat geldt ook voor de variabelen 'gedeelde waarden en normen'. Wie dezelfde waarden aanhangt, kan makkelijker sociaal handelen in de vorm van samenwerking. Netwerken, de derde component, bieden een kader waarin vertrouwen door gedeelde normen kan gedijen op grond van vrijwilligheid.

Putnam toont in zijn studie over Italië aan dat sociaal kapitaal gunstige gevolgen heeft voor de economische ontwikkeling en op het democratisch functioneren van overheden. Putnam meet sociaal kapitaal onder meer door de dichtheid van verenigingslidmaatschap te meten. Anderen volgden hem daarin. Lidmaatschap van een zgn. vrijwillige vereniging, zoals

bijvoorbeeld een sportclub, een kaartclub, vakbond of politieke partij, is in de ogen van Putnam en zijn 'volgelingen' een geschikt middel om normen van maatschappelijke betrokkenheid te operationaliseren. Putnam liet het daarbij niet. In *'Bowling alone'* bouwt hij voort op de eerdere studie over sociaal kapitaal en komt hij voor de Verenigde Staten tot de vaststelling dat sociaal kapitaal erodeert. De gemeenschapszin zou in de Verenigde Staten teruggelopen zijn. In gemeenschapsverband zouden minder activiteiten ondernomen worden. Er is steeds minder sprake van gedeelde normen van maatschappelijke betrokkenheid volgens Putnam, en dat heeft negatieve gevolgen voor het politiek vertrouwen in democratische instituties van een land. Veel sociaal kapitaal, opgebouwd uit vertrouwen en gedeelde waarden en normen – die in netwerken tot uiting komen –, maakt mensen bovendien gelukkiger, gezonder, (buur)landen veiliger en landen welvarender. Francis Fukuyama beweerde dat in het boek *'Trust'* ook en Robert Putnam neemt die stelling ook in, waarbij hij bijzondere interesse heeft voor de verhouding tussen sociaal kapitaal en politieke instellingen. Van Putnam is de uitspraak: *'Building social capital will not be easy, but it is the key to making democracy work'* (1993: 185). Volgens Putnam gaat het vertrouwen in mensen en in politieke instellingen gelijk op. Het politiek cynisme van Amerikanen staat niet op zichzelf. Het is het rechtstreekse gevolg van afnemende gemeenschapszin.

Hoe dus sociaal kapitaal te fabriceren? Door de oprichting en continuïteit van verenigingen te stimuleren en daarmee bij te dragen aan de 'civil society'. Een land met een groot aantal verenigingen, waartoe burgers vrijwillig kunnen toetreden, en veel leden per vereniging is een land met een hoge participatiegraad en dus op die maatstaf een land met veel sociaal kapitaal. Een land met veel burgers die lid zijn van een politieke partij heet een land met althans op die maatstaf van politieke participatie veel (politiek gericht) sociaal kapitaal.

Dit sociaal kapitaal is niet alleen in de VS maar ook in Nederland in discussie gekomen. Met de 'civil society' gaat het in bepaalde Westerse landen geleidelijk minder goed, menen sommigen (Putnam, 2000). De derde sector is blijkbaar in de V.S. en elders in beweging en dan wordt als vanzelf de vraag of het sociaal kapitaal toeneemt of afneemt. De vakbeweging verloor leden in de jaren negentig en het aantal leden van politieke partijen daalt sinds 1970 geleidelijk (Katz e.a., 1992) maar daar staat de groei tegenover van *one issue*-organisaties als verenigingen voor behoud van natuurmonumenten, molens en wat al niet. Dit lidmaatschap is echter veelal beperkt van inhoud. Daarnaast is de opkomst van 'lichte gemeenschappen', waarin veel burgers in kortstondige contacten actief zijn en waarin toe- en uittreden heel snel gaat, opvallend.

Nadere analyse voor Nederland brengt aan het licht dat Nederland een *high-trust country* was en is maar het politiek vertrouwen in de regering heeft na 2000 wel een forse deuk opgelopen. Vertrouwensherstel ten aanzien van overheidsbestuur is dus als opgave aan de orde. Van een diepe crisis is geen sprake maar er is wel reden voor 'zorg': het sociaal en politiek vertrouwen was en is internationaal op een hoog niveau, het vertrouwen in instituties is recent wel afgenomen, maar ten opzichte van andere EU-landen valt het wel weer mee (Dekker en Van der Meer, 2004). Echter, ook bleek dat personen met sociaal vertrouwen meer politiek vertrouwen hebben dan personen zonder veel vertrouwen. Het zijn de Nederlanders die de medemensen minder vertrouwen, die ook minder vertrouwen hebben in regering en parlement. Onder de personen met minder vertrouwen zijn lager opgeleide burgers oververtegenwoordigd. De theorie van Putnam heeft ook in Nederland

enige verklarende kracht maar die is niet zo groot dat andere verklaringen van geen betekenis zijn.

Zo gezien, heeft het zin na te denken over hoe sociaal kapitaal te versterken. Hebben de kabinetten-Balkenende daar werk van gemaakt? We geven drie overwegingen.

De waarden en normendiscussie die premier J.P. Balkenende op gang bracht, was uit het oogpunt van sociaal-kapitaaldenken positief. Immers, als er in Nederland in sociaal opzicht sprake is van gedeelde waarden en normen en ook van sociale participatie (sporten, helpen, bijstaan) is dat positief. Maar of die discussie ook dat effect gehad heeft, is op zijn minst onzeker.

Een tweede overweging betreft de vraag of de kabinetten-Balkenende actief het vrijwilligerswerk en de deelname aan vrijwillige organisaties hebben gesteund. Het antwoord is dat volgens ons de kabinetten op dit vlak de sociale participatie vooral lippendienst hebben bewezen. Budget is niet specifiek naar vrijwillige organisaties gevloeid. Dat laat zich verklaren uit de terugtrekking van de rijksoverheid en juist de benadrukking van de eigen verantwoordelijkheid van burgers voor keuzen. .

Ten derde, gebleken is dat de kabinetten -Balkenende de afgelopen jaren een wissel hebben getrokken op het aanwezige sociaal kapitaal. Gepoogd is niet om het sociaal kapitaal van burgers als het ware 'leeg te zuigen' maar maar achter menig beleidsprogramma ging wel de ideologie van eigen verantwoordelijkheid en vraagsturing schuil. er is op tal van beleidsterreinen vanuit gegaan dat burgers elkaar wel kunnen bijspringen. Denk bijvoorbeeld aan het mogelijk maken van het persoonsgebonden budget, waardoor zorgbehoevenden kunnen kiezen voor een zorginstelling of hun bureaus, familieleden of anderen kunnen inschakelen.

Op basis van het gevoerde rijksbeleid is volgens ons niet te verdedigen dat de kabinetten, die na 2002 actief waren, het gedaalde politiek vertrouwen hebben proberen te herstellen door maatregelen ter versterking van sociaal kapitaal. Of de kabinetten andere maatregelen hebben genomen, is hier niet aan de orde. In elk geval moet worden toegevoegd dat als kabinetten sterk zouden hebben gekoerst op vergroting van het sociaal kapitaal dat maar gedeeltelijk geholpen zou hebben voor het herstel van politiek vertrouwen. Immers, sociaal kapitaal is maar een gedeeltelijke en beperkte verklaring voor gedaald politiek vertrouwen. Vanuit de sociaal-kapitaaltheorie van Putnam kunnen we het kabinet dus zeker geen onvoldoende als rapportcijfer geven. Maar er liggen nog wel kansen om het sociaal kapitaal te versterken in de vorm van buurtbeleid gericht op activering van burgerschap.

Afrondend, het politiek vertrouwen liep recent in meerdere westerse landen terug. Nederland kon zich aan die tendens niet onttrekken. In diverse landen ligt een belangrijke verklaring hiervoor in een daling van sociaal vertrouwen. De theorie van Putnam die behelst dat er een sterk verband is tussen sociaal en politiek vertrouwen heeft daarom enige verklarende kracht. Dat geldt ook voor Nederland: het politiek vertrouwen daalde wel en ook de sociale en politiek participatie. Maar het verband is slechts beperkt. Er moet dus gezocht worden naar andere verklaringen. Daarbij is te denken aan:

- de culturele theorie (veranderen de waarden van burgers zo dat sprake is van geheel andere behoeften en verwachten ze minder van centrale overheidsinstellingen met als gevolg minder politiek vertrouwen?)

- de politieke theorie (doet zwakke prestaties van de regering afbreuk aan het politiek vertrouwen?),
- de institutionele theorie (achterhaalde vormgeving van instituties als het parlement, de aanstelling van een minister-president, enz.?),
- de theorie van mediaberichtgeving (leidt berichtgeving in de pers over incidenten en crises tot minder politiek vertrouwen?).

Voor Nederland is niet vastgesteld dat het teruglopend politiek vertrouwen zich sterk en volledig laat verklaren door een terugloop in sociaal kapitaal. Maar in de voetsporen van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid kunnen we niet ontkennen - dat er vanuit het gedachtegoed van Putnam geredeneerd - nog kansen op herstel van vertrouwen in het intermenselijk verkeer, in vrijwillige organisaties en instituties van de staat onbenut zijn gelaten. En daarmee kansen op indirect herstel van vertrouwen in overheidsbestuur. Met name is het een kans om actief burgerschap meer inhoud te geven. Dat is een mogelijkheid die via buurtbeleid te benutten is. Buurtbeleid is echter vooral een lokale zaak terwijl de kritiek op het overheidsbestuur zich veel meer op rijksoverheid. Vertrouwen in het regeringsbeleid herstellen, moet vooral van de regering zelf uitgaan.

Literatuur

- Aarts, K. en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa – Het referendum over de Nederlandse Grondwet*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2005.
- Adriaansens, H. & A. Zijdeveld, *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat*, Van Loghem, Deventer, 1981.
- Ankersmit, F.R. & H. te Velde (eds.), *Trust: cement of democracy?*, Peeters, Leuven, 2004.
- Ankersmit, H., *Het neoliberalisme is te slordig*, in: *De Volkskrant*, 22 april 2006.
- Arentsen, M. en W. Trommel, *Moderniteit en overheidsbeleid - Hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken*, Uitg. Coutinho, Bussum, 2005.
- Arts, W. & L. Halman (eds.), *Europe at the Top of the Millennium*, uitgeverij Brill, Leiden, 2005,
- Arts, W., J. Hagenars & L. Halman (eds.), *The Cultural Diversity of European Unity*, Brill, Leiden, 2003.
- Axelrod, R., *The evolution of co-operation*, Basic Books, New York, 1984.
- B&A Groep, *MKZ 2001 – De evaluatie van een crisis*, Den Haag, maart 2002.
- Bakker, W. en K. Yesilkagit (red.), *Publieke verantwoording*, Boom, Amsterdam, 2005.
- Barber, B., *Het rijk van de angst – Oorlog, terrorisme en democratie*, Ambo/Manteau, Amsterdam, 2003.
- Beck, U., *Risk society*, Sage, Londen, 1992.
- Beugelsdijk, S., *Neerlands sociale kapitaalbalans*, in: *Themanummer Sociaal kapitaal ESB*, 2004, D18-20.
- Beugelsdijk, S., *Strike*, in: *ESB*, 1 febr. 2002, p. 95.
- Billiet, J., *Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België*, in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 1998, nr. 1, pp. 33-54.
- Blanchard, A. & T. Horan, *Virtual communities and social capital*, in: *Social Science Review*, vol. 16, 1998, nr. 2, pp. 293-307.
- Blokland, T., *Middenklassers als bindmiddel: het grotestedenbeleid en de betekenis van midden- en hogere inkomensgroepen voor grootstedelijk sociaal kapitaal*, in: *Beleid en Maatschappij*, 2001, nr. 1, pp. 42-54.
- Blokland, T., *Robert Putnam: over de waarde van sociaal kapitaal*, in: *Facta*, 2001, nr. 4, pp. 10-14.
- Blokland, T., *Waarom de populariteit van Putnam zorgwekkend is*, in: *Beleid en Maatschappij*, 2002, nr. 2, pp. 101-110.
- Blokland-Potters, T., *Wat stadsbewoners bindt – Sociale relaties in een achterstandswijk*, Kok Agora, Kampen, 1998.

- Boekbespreking van *Bowling Alone*, in: *Acta Politica*, 2000, pp. 459-462.
- Boggs, C., *Social capital and political fantasy: Robert Putnam's Bowling alone*, in: *Theory and Society*, 2001, pp. 281-297.
- Boin, R.a. e.a., *Blauwe bazen – Het leiderschap van korpschefs*, Kerckebosch, Zeist, 2003.
- Bok, D., *Measuring the performance of government*, in: Nye, J.S., P.D. Zelikow & D.C. King (eds.), *Why people don't trust government*, Harvard UP, Cambridge, Mass., 1997, pp. 55-75.
- Bordewijk, P., *Toewijding en de publieke sector*, in: *Binnenlands Bestuur*, 16 nov. 2001, pp. 36-39.
- Bos, W., *Dit land kan zoveel beter*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2006.
- Boutellier, H., *De veiligheidsutopie*, Boom, Den Haag, 2002.
- Bovens, M. & A. Hemerijck (red.), *Het verhaal van de moraal – Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen*, Boom, Meppel, 1996.
- Bovens, M., *Beste remedie tegen vertrouwenscrisis: maak de leefomgeving veilig, overzichtelijk en vertrouwd*, in: *NRC*, 31 dec. 2005.
- Bovens, M., *De verspreiding van de democratie*, in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. 32, 2005, nr. 3, pp. Pp. 119-128.
- Brants, K. & Ph. Van Praag (red.), *Politiek en media in verwarring – De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*, Het Spinhuis, Amsterdam, 2005.
- Breedveld, W., *De stamtafel regeert*, Het Spectrum, Utrecht, 2005.
- Breeman, G., *Cultivating trust- How do public policies become trusted?*, Leiden, 2006 (diss.)
- Brink, G. van den, e.a., *Beroepszeer*, CDA Verkenningen, Den Haag, 2005.
- Brink, G. van den, e.a., *Mondiger of moeilijker? – Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*, Sdu, Den Haag, 2002.
- Brink, G. van den, *Schets van een beschavingsoffensief – Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*, Amsterdam UP, Amsterdam, 2004.
- Bruijn, H. de, *Afrekenen op prestatie leidt tot bureaucratie*, in: *NRC*, 3 jan. 2003.
- Bruijn, H. de, *Prestatiemeting in de publieke sector*, Lemma, Utrecht, 2001.
- Bulder, A., *Sociaal kapitaal en reorganisaties in de publieke sector*, Utrecht, 2001.
- Burger, A. en P. Dekker (red.), *Noch markt, noch staat*, SCP, Den Haag, 20001.
- Burgers, J., *De huisvesting van illegalen*, in: Burgers, J. & G. Engbersen (red.), *De ongekende stad 1- Illegale vreemdelingen in Rotterdam*, Boom, Amsterdam, 1999, pp. 54-88.
- Burgers, J.P.L., *Onveiligheid in de stad*, in: *Justitiële Verkenningen*, 2001, nr. 1, pp. 25-34.
- Burt, R.S., *Structural holes – The social structure of competition*, Harvard UP, Cambridge, 1992.
- Burt, R.S., *Tertius gaudens – A study of structural holes as social capital and entrepreneurial opportunity*, Columbia University New York, 1990.
- Burt, R.S., *The contingent value of social capital*, in: *Administrative Science Quarterly*, 1997, pp. 339-365.
- Busschbach, J. van, *Investeren in relaties – Verschillende visies op sociaal kapitaal als verklaring voor veranderingen in het persoonlijk netwerk*, in: Jansen, W., & G. van den Wittenboer (red.), *Sociale netwerken en hun invloed*, Boom, Meppel, 1992, pp. 57-69.
- Carnevale, D., *Trustworthy government – Leadership and management strategies for building trust and high performance*, Jossey-Bass, San Francisco, 1995.
- Centraal Planbureau, *Centrale doelen, decentrale uitvoering – Do's and don'ts van prestatieprikkels voor semi-publieke instellingen*, Den Haag, 2004.
- Cohen, S. & G. Fields, *Social capital and capital gains in Silicon Valley*, in: *California Management Review*, jrg. 41, 1999, nr. 2.
- Coleman, J.S., *Social capital in the creation of human capital*, in: *American Journal of sociology*, jrg. 94, 1988, pp. 95-120.
- Commissie publieke dienstverlening, *Om de kwaliteit van de publieke dienstverlening*, Partij van de Arbeid, Den Haag, 2006.
- Commissie toekomst lokaal bestuur, *Wil tot verschil: gemeenten in 2015*, VNG, Den Haag, 2006.

- Couwenberg, S.W., Opstand der burgers – De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek, *Civis Mundi* jaarboek 2004, Damon, Budel, 2004.
- Cusack, T., Social capital, institutional structures and democratic performance: a comparative study of German local governments, in: *European Journal of Political Research*, vol. 35, 1999, nr. 1, pp. 1-34.
- Cvetkovich, G. & R. Löfstedt (eds.), *Social Trust and the Management of Risk*, Eartscan, Londen, 1999.
- D'Hooghe, M. & D. Houtman, Omstreden instituties - Trends tot de-institutionalisering, in: *Sociologische Gids*, jrg. 50, 2003, nr. 1.
- D'Hooghe, M., The intricacy of social capital research, in: *Acta Politica*, 2002, nr. 4, pp. 419-428.
- Dalton, R., B.E. Chain & S. Scarrow, Democratic publics and democratic institutions, in: Cain, B.E., R. Dalton & S.E. Scarrow (eds.), *Democracy transformed? Expanding political opportunities in advanced industrial democracies*, Oxford UP, Oxford, 2003, pp. 250-275.
- Dalton, R., *Citizen politics in western democracies*, Chatham House, Chatham, 1988.
- Dalton, R., Political support in advanced industrial countries, in: Norris, P. (ed.), *Critical citizens*, Oxford UP, Oxford, 1999, pp. 57-78.
- Dalton, R., Value change and democracy, in: Pharr, S.J. & R. Putnam (eds.), *Disaffected democracies*, Princeton UP, Princeton, 2000, pp. 252-270.
- Dam, M. van, Vertrouwen en stagnatie, in: *De Volkskrant*, 6 jan. 2005.
- Dekker, P. (red.), *Civil society*, SCP, Rijswijk, 1994.
- Dekker, P. (red.), *Niet-stemmers*, SCP, Den Haag, 2002b.
- Dekker, P. en A. Burger, Het middenveld in comparatief perspectief, in: *Bestuurskunde*, 2001, nr. 1, pp. 16-26.
- Dekker, P. en J. de Hart, Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer, in: Hooghe, M. (red.), *Sociaal kapitaal en democratie*, Acco, Leuven, 2000, pp. 83-111.
- Dekker, P. en J. de Hart, Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer, in: *Tijdschrift voor Sociologie*, jrg. 20, 1999, nr. 3-4, pp. 304-331.
- Dekker, P. en T. van der Meer, Politiek vertrouwen 1997-2004, in: *TSS (Tijdschrift voor de Sociale Sector)*, dec. 2004, pp. 33-35.
- Dekker, P., Afkeer van de politiek?, in: *Christen Democratische Verkenningen*, 2003, nr. 4, pp. 30-36.
- Dekker, P., C. Maas-de Waal en T. van der Meer, Vertrouwen in de rechtspraak: theoretische en empirische verkenningen voor een monitor, SCP, Den Haag, 2004.
- Dekker, P., M.A. Lampert en F. Spangenberg, De politieke onvrede van 2002, in: Bronner, F. e.a. (red.), *Jaarboek marktonderzoek 2004*, Vrieseborch, Haarlem, 2004, pp. 67-83.
- Dekker, P., R. Koopmans en A. van den Broek, Voluntary associations, social movements and individual political behaviour in Western Europe, in: Deth, J.W. van (ed.), *Private groups and political life*, Routledge, Londen, 1997.
- Dekker, P., Sterke man wordt salonfähig, in: *Volkskrant*, 25 juni 2005.
- Dekker, P., Sterkere democraten, sterkere democratie? Veranderingen in politieke betrokkenheid en participatie 1970-2000, in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. 29, 2002a, nr. 2, pp. 55-66.
- Dekker, P., Tussen sociale cohesie en politieke democratie, in: *Themanummer Sociaal kapitaal ESB*, 2004, D9-11.
- Dekker, P., *Vertrouwen in de overheid; een verkenning van actuele literatuur en enquêtegegevens*. Tilburg: KUB/Globus, 2001 (working paper).
- Della Porta, D., Social capital, beliefs in government, and political corruption, in: Pharr, S.J. & R. Putnam (eds.), *Disaffected democracies*, Princeton UP, Princeton, 2000, pp. 202-231.
- Denters, S.A.H., Verscheidenheid in het verschiep? Mogelijke achtergronden van uniformiteit in het gemeentelijk grotestedenbeleid, in: *VROMraad, Verscheidenheid en samenhang stedelijke ontwikkeling als meervoudige opgave*, Den Haag, 2001, pp. 12 april 2001, pp. 82-116.
- Deth, J. van (ed.), *Comparative politics*, Routledge, Londen, 1998.
- Deth, J. van, en J. Vis, *Regeren in Nederland*, Van Gorcum, Assen, 2006.

- Deth, J. van, M. Maraffi, K. Newton & P. Whitley (eds.), *Social capital and European democracy*, Routledge, London, 1999.
- Dixhoorn, A., *De stem des volks – Publieke opinie, opinie-onderzoek en democratie*, SCP, Den Haag, 2006.
- Dobbelaere, K. e.a. (red.), *Verloren zekerheid – De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*, Lannoo, Tielt, 2000.
- Docters van Leeuwen, A., Moed, in: Gevers, J.K. e.a., *Deugden*, Meulenhoff, Amsterdam, 2000.
- Doel, J. van den, *Democratie en welvaartstheorie*, Samsom, Alphen, 1975.
- Donk, W. van de, en F. Hendriks, *Bewegingen op het middenveld*, in: *Bestuurskunde*, 20001, nr. 1, pp. 4-14.
- Duffhues, T., A. Felling en J. Roes, *Bewegende patronen – Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*, KDC/Ambo, Baarn, 1980.
- Dunk, Th. von der, *De vader, de zon en de geest van Pim – Nederland in het rampjaar 2002*, Van Gennep, Amsterdam, 2002.
- Duyvendak, J.W. & L. Veldboer (red.), *Meeting Point Nederland*, Boom, Meppel, 2001.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde*, Van Gennep, Amsterdam, 2004.
- Duyvendak, J.W., *De gemengde wijk*, in: *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, 1998, nr. 3-4, pp. 14-19.
- Duyvendak, J.W., R. Kleinhans en L. Veldboer, *Integratie door differentiatie? – Een onderzoek naar de sociale effecten van gemengd bouwen*, EUR, Rotterdam, 1999.
- Duyvendak, W. e.a., *Schaduwmacht in de schijnwerpers – Adviescommissies in politiek Den Haag*, Sdu, Den Haag, 2005.
- Easton, D., *A systems analysis of political life*, University of Chicago Press, Chicago, 1965, 1979.
- Edelenbos, J., *Vertrouwen in interorganisatiele samenwerking*, in: *Bestuurswetenschappen*, 2002, nr. 4, pp. 298-323.
- Edwards, B. e.a., *Beyond Tocqueville – Civil society and the social capital debate in comparative perspective*, Tufts University, Londen, 2001.
- Elchardus, M. en W. Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*, VUB Press, 2002.
- Elchardus, M., *De dramademocratie*, Lannoo, Tielt, 2002.
- Engbersen, G. A. Snel en A. Weltevrede, *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam – Een verhaal over twee wijken*, WRR-verkenningen nr. 8, Amsterdam UP, Amsterdam, 2005.
- Engbersen, G. e.a., *Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*, Boom, Meppel, 1999.
- Engbersen, G. en R. Gabriëls (red.), *Sferen van integratie*, Boom, Meppel, 1994.
- Engbersen, G., *De armoede van sociaal kapitaal*, in: *Themanummer Sociaal kapitaal ESB*, 2004, D12-13.
- Engelen, E.R. en M. Sie Dhian Ho (red.), *De staat van de democratie*, Amsterdam UP, Amsterdam, 2004.
- Etty, E., *Herstel het wantrouwen*, in: *NRC*, 230603.
- Etzioni, A., *The good society*, in: *The Journal of Political Philosophy*, vol. 7, 1999, nr. 1, pp. 88-103.
- Etzioni, A., *The spirit of community*, New York, 1993.
- Etzioni, A., *The third sector and domestic missions*, in: *Public Administration Review*, jrg. 33, 1973, pp. 314-323.
- Evers, A. & J. Laville (eds.), *The third sector in Europe*, Edward Elgar, 2004.
- Felling, A., *Lokale macht en netwerken*, Samsom, Alphen, 1974.
- Flap, H., A. Kumcu & B. Bulder, *The social capital of ethnic entrepreneurs and their business success*, in: Rath, J. (ed.), *Immigrant business on the urban economic fringes*, MacMillan, Londen, 1997.
- Flap, H., *De theorie van het sociale kapitaal*, in: *Antropologische verkenningen*, jrg. 6, 1987, pp. 14-27.
- Florida, R. & I. Tinagli, *Europe in the creative age*, Demos, Londen, 2004.
- Florida, R., *Cities and the creative class*, Routledge, Londen, 2005.
- Florida, R., *The rise of the creative class*, Basis Books, New York, 2002.
- Frissen, P.H.A., *De virtuele staat*, Academic Service, Schoonhoven, 1996.

- Fukuyama, F., *Trust*, Simon and Schuster, New York, 1995.
- Fung, A., *Empowered participation: reinventing urban democracy*, Princeton UP, Princeton, 2004.
- Gelauff, G., *Hoe prikkelbaar is de kenniseconomie?*, Nijmegen, 2001 (oratie).
- Gemeente Dordrecht, *Sturen op vertrouwen - Lessen uit de proeftuin*, 2006.
- Goveir, T., *Social trust and human communities*, McGill-Queen's University Press, Montreal,
- Govier, T., *Dilemmas of trust*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 1998.
- Graham, S. & S. Marvin, *Splintering urbanism- Networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*, Routledge, Londen, 2001.
- Granovetter, M., *The strength of weak ties*, in: *American Journal of Sociology*, 1973, nr. 6, pp. 1360-1380.
- Gunsteren, H. van, *Gevaarlijk veilig*, Van Gennep Amsterdam, 2004.
- Hall, P., *Great Britain- The role of government and the distribution of social capital*, in: Putnam, R. (ed.), *Democracies in flux - The evolution of social capital in contemporary societies*, Oxford UP, Oxford, 2002, pp. 21-59.
- Halman, L. e.a., *The European Value Study: a Third Wave, EVS/WORC*, Tilburg, 2001.
- Hardin, R., *The public trust*, in: Pharr, S.J. & R. Putnam (eds.), *Disaffected democracies*, Princeton UP, Princeton, 2000, pp. 31-52.
- Hart, J. de (red.), *Zekere banden - Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*, SCP, Den Haag, 2002.
- Hart, J. de, *Godsdienst, maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal*, in: Dekker, P. (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*, SCP, Den Haag, 1999.
- Hart, P. 't, en M. ten Hooven, *Op zoek naar leiderschap – Regeren na de revolutie*, De Balie, Amsterdam, 2004.
- Hauber, A.R., *Openbaar vervoer: reizigers, agressie en onveiligheid*, in: *Justitiële Verkenningen*, 2001, nr. 1, pp. 110-119.
- Haug, S., *Soziales Kapital – Ein kritischer Ueberblick ueber den aktuellen Forschungsstand*, MZES, Mannheim, 1997.
- Hazeu, C., *Nabije democratie*, in: WRR, *De staat van de democratie*, Amsterdam UP, 2004, pp. 79-95.
- Heelsum, A. van, *Marokkaanse organisaties in Nederland – Een netwerkanalyse*, Het Spinhuis, Amsterdam, 2001.
- Heelsum, A. van, *Turkse organisaties in Amsterdam – Een netwerkanalyse*, Het Spinhuis, Amsterdam, 2001.
- Hemerijck, A. en E. Schrijvers, *Den Haag schiet door in het verantwoordelijkheidsdenken*, in: *Christen Democratische Verkenningen*, herfst 2005, pp. 154-166.
- Hendriks, F. en P.W. Tops (red.), *Stad in spagaat*, Van Gorcum, Assen, 2000.
- Hendriks, F. en P.W. Tops, *Het sloeg in als een bom – Vitaal stadsbestuur en modern burgerschap in een Haagse stadsbuurt*, Kenniscentrum Grote Steden, Den Haag, 2002.
- Hetherington, M., *The political relevance of political trust*, in: *American Political Science Review*, jrg. 92, 1998, nr. 4, pp. 791-808.
- Heyne, B., *Het verloren land – Opmerkingen over Nederland*, Prometheus, Amsterdam, 2003.
- Hilhorst, P., *De wraak van de publieke zaak*, De Balie, Amsterdam, 2001.
- Hilhorst, P., *Het falen van de overheid als bedrijf*, in: *Volkskrant*, 8 dec. 2001.
- Hilhorst, P., *Tupperware-party, model voor emancipatie*, in: *Volkskrant*, 3 juni 2006.
- Holsteyn, J.J.M. van, en J. den Ridder, *Alles blijft anders – Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw*, Aksant, Amsterdam, 2005.
- Hoogerwerf, A. (red.), *Succes en falen van overheidsbeleid*, Samsom, Alphen, 1983.
- Hoogerwerf, A., *Het verval van de politiek*, Enschede, 1993.
- Hoogerwerf, A., *Politiek als evenwichtskunst*, Samsom, Alphen, 1995.
- Houwelingen, F. van, e.a., *De staat van vertrouwen*, NSOB, juni 2005.
- Hurenkamp, M., *Burgers moeten zichzelf leren redden – Wel zo handig voor de overheid*, in: *NRC*, 24 sept. 2005.

- Hurenkamp, M., Mensen vertrouwen elkaar niet meer, in: De Groene Amsterdammer, 23 nov. 2002, pp. 12-14.
- Inglehart, R. & W. Baker, Modernization, cultural change and the persistence of traditional values, in: American Sociological Review, 2000, pp. 19-51.
- Inglehart, R., Modernization and postmodernization: cultural, economic and political change in 43 societies, Princeton UP, Princeton, 1997a.
- Inglehart, R., The erosion of institutional authority and post-materialist values, in: Nye, J.S., P.D. Zelikow & D.C. King (eds.), Why people don't trust government, Harvard UP, Cambridge, Mass., 199b.
- Inglehart, R., Trust, well-being and democracy, in: Warren, M.E. (ed.), Democracy and trust, Cambridge UP, 1999, pp. 88-121.
- Jagodzinski, W., The determinants of industrial trust in advanced democracies, in: International Sociological Association, ISA, 1998.
- Jansen, W. & G. van den Wittenboer (red.), Sociale netwerken en hun invloed, Boom, Meppel, 1992.
- Janssen, J.I.H., Publieke steun voor de Europese Unie – Analyse van de publieke opinie in 12 lidstaten, 1952-1998, Maastricht, 2001 (diss.).
- Kaase, M., Interpersonal trust, political trust and non-institutionalized political participation in Western Europe, in: West European Politics, jrg. 22, 1999, nr. 3, pp. 1-21.
- Kam, Ph. de, Bonen tellen, in: NRC, 16 juni 2005.
- Katz, R.S., P. Mair e.a., The membership of political parties in European democracies, 1960-1990, in: European Journal of Political Research, 1992.
- Kawachi, I., B. Kennedy & K. Lochner, Long live community: social capital as public health, in: The American Prospect, vol. 35, nov/dec. 1997.
- Kennedy, B.P., I. Kawachi, D. Prothrow-Stith e.a., Social capital, income inequality and firearm violent crime, in: Social Science and Medicine, vol. 47, 1998, nr. 1.
- Kennedy, J., De deugden van ene gidsland – Burgerschap en democratie in Nederland, Bert Bakker, Amsterdam, 2005.
- Klingemann, H.-D., Mapping political support in the 1990s: a global analysis, in: Norris, P. (ed.), Critical citizens – Global support for democratic governance, Oxford UP, 1999, pp. 31-57.
- Knack, S. & P. Keefer, Does social capital have an economic pay-off? A cross-country-investigation, in: The Quarterly Journal of Economics, nov. 1997, pp. 1251-1288.
- Korsten, A.F.A. en G. Leers, Inspirerend leiderschap in de risicomaatschappij, Lemma, Utrecht, 2005.
- Kramer, R. & T. Tytler (eds.), Trust in organizations, Sage, Londen, 1996.
- Krouwel, A., De gedaantewisseling van politieke partijen, in: DNPP, Jaarboek 2003, Groningen, 2004, pp. 138-173.
- Laan, F. van der (red.), Wondermiddelen zijn niet voorhanden - Grote-stedenbeleid 1995-1997: gemeentelijke beleidsruimte en de benutting daarvan, Eburon, Delft, 1998.
- Lans, J. van der, Koning burger, Augustus, Amsterdam, 2005.
- Lans, J. van der, Het woninkrijk der Bloemstraters – Individualisering en sociaal kapitaal, Uitgeverij De Balie, Amsterdam, 2003.
- Laumann, E. & D. Knoke, The organizational state – Social choice in national policy domains, University of Wisconsin Press, Madison, 1987.
- Laumann, E. & F. Pappi, Networks of collective action, Academic Press, New York, 1976.
- Lelieveldt, H., Het land van de loners – Afbraak van de Amerikaanse gemeenschapszin, in: NRC, 23 juni 2000.
- Lelieveldt, H., Wegen naar macht, Uitgeverij Thela Thesis, Amsterdam, 1999.
- Lelieveldt, H.T. & M.A. Rouw, Sturen op vertrouwen, in: Tijdschrift voor de Sociale Sector, vol. 54, 2000, nr. 9, pp. 22-27.
- Lesser, E.L. (ed.), Knowledge and social capital, Heinemann, Butterworth, 2000.
- Leun, J. van der, Looking for loopholes – Processes of incorporation of illegal immigrants in the Netherlands, Erasmus Universiteit, 2001 (diss.).

- Levelt, P., Boze agressie in het verkeer: een emotietheoretische benadering, in: *Justitiële Verkenningen*, 2001, nr. 1, pp. 95-110.
- Levi, M., Social and unsocial capital: a review essay of Robert Putnam's *Making Democracy Work*, in: *Politics and Society*, vol. 24, 1996, nr. 1, pp. 45-56.
- Lin, N., *Social capital: a theory of social structure and action*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Löfstedt, R., *Risk management in post-trust societies*, Pgrave MacMillan, Londen, 2005.
- Lulofs, K. e.a., *Schokgolven in het openbaar bestuur na 'Enschede' - Beleidsintensivering en veiligheid na de vuurwerkramp*, Lemma, Utrecht, 2005.
- Mak, G., *De mercator sapiens anno 2004 – Over eenzaamheid, moed en vertrouwen*, Raiffeisenlezing, 31 maart 2004.
- Meulen, R. van der, S. Ruiter en W. Ultee, *Bowling apart?*, in: *Mens en Maatschappij*, 2005, pp. 197-219.
- Miller, A. & O. Listhaug, *Political performance and institutional trust*, in: Norris, P. (ed.), *Critical citizens – Global support for Democratic Governance*, Oxford UP, 1999, pp. 204-217.
- Ministerie van LNV, *De uitbraak van klassieke varkenspest in Nederland – Eindevaluatie*, 30 maart 1998.
- Mishler, W. & R. Rose, *Trust, distrust and scepticism: popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies*, in: *Journal of Politics*, vol. 59, 1997, nr. 2, pp. 418-451.
- Möhring, H. e.a., *Beladen begrippen - Vertrouwen en loyaliteit in het openbaar bestuur*, Van Gorcum, 2002.
- Müller, T., *De warme stad- Betrokkenheid bij het publieke domein*, Van Arkel, Utrecht, 2002.
- Nelissen, N.J.M., *De stad – Inleiding in de urbane en rurale sociologie*, Van Loghem Slaterus, Deventer, 1979.
- Newton, K. & P. Norris, *Confidence in public institutions: faith, culture, or performance?*, in: Pharr, S.J. & R. Putnam (eds.), *Disaffected democracies*, Princeton UP, Princeton, 2000, pp. 52-74..
- Newton, K., *Social and political trust*, in: Norris, P. (ed.), *Critical citizens – Global support for democratic government*, Oxford UP, Oxford, 1999, pp. 169-188.
- Nijnatten, C.H.J.C. van, *Verbleekt gezag; individualisering en individuatie*, in: *Justitiële Verkenningen*, 2001, nr. 1, pp. 63-72.
- Nohria, N. & R.G. Eccles (eds.), *Networks and organizations*, Harvard Business School Press, Boston, 1992.
- Nooteboom, B., *Vertrouwen*, Academic Service, Schoonhoven, 2002.
- Norris, P. (ed.), *Critical citizens – Global support for democratic governance*, Oxford UP, 1999.
- Norris, P., *Institutional explanations for political support*, in: Norris, P. (ed.), *Critical citizens – Global support for democratic governance*, Oxford UP, 1999, pp. 217-236.
- Nye, J.S., P.D. Zelikow & D.C. King (eds.), *Why people don't trust government*, Harvard UP, Cambridge, Mass., 1997.
- OESO, *The well-being of nations: the role of human and social capital*, Parijs, 2001.
- Offe, C. & S. Fuchs, *A decline of social capital? – The German case*, in: Putnam, R. (ed.), *Democracies in flux - The evolution of social capital in contemporary societies*, Oxford UP, Oxford, 2002, pp. 189-245.
- Ossewaarde, R., *Eigen verantwoordelijkheid: bevrijding of beheersing?*, Den Haag, 2004.
- Paxton, P., *Is social capital declining In the United States?*, In: *American Journal of Sociology*, vol. 105, 1999, nr. 1, pp. 88-127.
- Pels, D., *De geest van Pim – Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Anthos, Amsterdam, 2003.
- Pels, D., *Een zwak voor Nederland – Ideeën voor een nieuwe politiek*, Anthos, Amsterdam, 2005.
- Peper, A., *Het dolend land*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2002.
- Pharr, S.J. & R. Putnam (eds.), *Disaffected democracies*, Princeton UP, Princeton, 2000.
- Piët, S., *De emotiemarkt*, Speakers Academy, Rotterdam, 2003.
- Plasterk, R., *Volk kan ook gelijk hebben*, in: *Volkskrant*, 171204.

- Pommer, E. en B. Kuhry, Prestaties van de overheid hoger dan vertrouwen in de overheid, in: SCP, Hier en daar opklaringen, Nieuwjaarsuitgave, Den Haag, 2005, pp. 94-98.
- Portes, A., Social capital: its origins and applications in modern sociology, in: Annual Review of Sociology, jrg. 24, 1998, pp. 1-24.
- Prast, H., R. Mosch en W. van Raaij, Vertrouwen, Cement van de samenleving en aanjager van de economie, De Nederlandsche Bank/ UvT, nov. 2005.
- Putnam, R. (ed.), Democracies in flux - The evolution of social capital in contemporary societies, Oxford UP, Oxford, 2002.
- Putnam, R., Better together – Restoring the American Community, Simon and Schuster, New York, 2003.
- Putnam, R., Bowling alone – America’s declining social capital, in: Journal of Democracy, jrg. 6, 1995a, nr. 1, pp. 65-78.
- Putnam, R., Bowling alone, in: Journal of Democracy, vol. 6, 1995, nr. 1.
- Putnam, R., Bowling alone, Simon & Schuster, New York, 2000.
- Putnam, R., Making democracy work, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- Putnam, R., The strange disappearance of civic America, in: The American Prospect, winter 1996, pp. 34-49.
- Putnam, R., Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America, in: PS: Political Science and Politics, jrg. 28, 1995b, pp. 664-683.
- Raad voor het Openbaar Bestuur, Democratische vergezichten, Den Haag, 2004
- Raad voor het Openbaar Bestuur, Het primaat in de polder, Den Haag, 2004.
- Raad voor het Openbaar Bestuur, Over de staat van de democratie, Den Haag, 2005.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Verschil maken – Eigen verantwoordelijkheid in de verzorgingsstaat, SWP, Amsterdam, 2006.
- Raes, S.E.P., Publiek investeren in sociaal kapitaal, in: Themanummer Sociaal kapitaal ESB, 2004, D28-31.
- Rokx, C., Governance and malnutrition, World Bank, Washington, 2006 (diss. UM).
- Roost, M.A.R. en M.J.W. van Twist, De verstopte staat, Eburon, Delft, 2004.
- Rose, R. & Ph. Davies, Inheritance in public policy- Change without choice in Britain, Yale UP, 1994.
- Rotberg, R. (ed.), Patterns of social capital – Stability and change in historical perspective, Cambridge UP, 2001.
- Sandefur, R. & E. Laumann, A paradigm for social capital, in: Rationality and society, jrg. 10, 1998, nr. 4, pp. 481-501.
- Schaik, A.B.T.M., Empirie van sociaal kapitaal, in: Themanummer Sociaal kapitaal ESB, 2004, D6-D8.
- Scheffer, P., Een wereld zonder nooduitgang, in: De Standaard, 22 sept. 2001.
- Sennett, R., Respect, Uitg. Byblos, Amsterdam, 2003.
- Skocpol, T., Diminished democracy, University of Oklahoma Press, Norman, 2003.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, Averechtse effecten, SCP, Den Haag, 2002.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, In het zicht van de toekomst, SCP, Den Haag, 2004.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, Public Sector Performance, SCP, Den Haag, 2004.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, Sociale staat van Nederland 2005, SCP, Den Haag, 2005.
- Spoormans, H., Grenzen verleggen – Onderwijs, sociaal kapitaal en grensoverschrijdende samenwerking, OUNL, Heerlen, 2000.
- Sprenger, R., Vertrauen führt – Worauf es im Unternehmen wirklich ankommt, Campus, Frankfurt, 2002.
- Staring, R., Migratiescenario’s, in: Burgers, J. & G. Engbersen (red.), De ongekende stad 1 - Illegale vreemdelingen in Rotterdam, Boom, Amsterdam, 1999, pp. 54-88.
- Staring, R., Reizen onder regie – Het migratieproces van illegale Turken in Nederland, Het Spinhuis, Amsterdam, 2001 (diss. EUR)

- Stolle, D. & T. Rochon, The myth of American exceptionalism – A three-nation comparison of associational membership and social capital, in: J. van Deth a.o. (ed.), *Social capital and European democracy*, Routledge, Londen, 1999, pp. 192-209.
- Swagerman, D., *Op weg naar herstel van vertrouwen: wat kan de controller daaraan bijdragen?*, Groningen, 2004 (oratie).
- Sztompka, P., *Trust- A sociological theory*, Cambridge UP, Cambridge, 1999.
- Tannen, D., *The argument culture*, New York, 1998.
- Tarrow, S., Making social science work across space and time: a critical reflection on Robert Putnam's *Making Democracy Work*, in: *The American Political Science Review*, vol. 90, 1996, nr. 2, pp. 389-398.
- Themanummer De derde sector, jan. 2001, nr. 1.
- Tiemeijer, W., *Het geheim van de burger- Over staat en opinie-onderzoek*, Aksant, Amsterdam, 2006.
- Tonkens, E., *Mondige burgers, getemde professionals*, NIZW, Utrecht, 2003.
- Trappenburg, M., *Het nut van menging*, in: *NRC*, 4 mei 2001.
- Ultee, W., W. Arts & H. Flap, *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*, Wolters- Noordhoff, Groningen, 1992.
- Vanderveen, G.N.G., *Nederland vroeger veiliger? De veranderde beleving van onveiligheid*, in: *Justitiële Verkenningen*, 2001, nr. 1, pp. 34-49.
- Veenman, J., *Allochtonen en hun sociaal kapitaal*, in: *Themanummer Sociaal kapitaal ESB*, 2004, D 24-25.
- Verbrugge, A., *Het procesdenken van managers berooft de wereld van zijn bezieling*, in: *NRC*, 18 juni 2005.
- Verhoeven, I., *Veranderend politiek burgerschap en democratie*, in: E.R. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.), *De staat van de democratie*, Amsterdam UP, Amsterdam, 2004, pp. 55-77.
- Verkerk, M.J., *Manager moet niet denken dat hij het alleen kan*, in: *NRC*, 7 juli 2005.
- Vijver, C.D., van der, en L. Gunther Moor, *Het gezag van de politie*, in: *Justitiële Verkenningen*, 2001, nr. 1, pp. 72-84.
- Vollaard, B., *Performance Indicators for Police Forces*, CPB Document no. 31, Den Haag, mei 2003.
- Vries, J. de, en S. van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek – Paars II en de revolutie van Fortuyn*, Van Gennep, Amsterdam, 2005.
- Vries, J. de, *Troebele tijden in de Nederlandse politiek*, in: *Vrij Nederland*, 25 febr. 2005.
- Wagenaar, M., *Het einde van de buitenspelcultuur- Een democratisch antwoord op het populisme*, Bert Bakker, Amsterdam, 2005.
- Walle, S. van de, *Perceptions of Administrative Performance – The Key to Trust in Government?*, Instituut voor de Overheid, Leuven, dec. 2004 (diss.).
- Wansink, H., *De erfenis van Fortuyn*, Meulenhoff, Amsterdam, 2004 (diss.).
- Warren, M.E. (ed.), *Democracy and trust*, Cambridge UP, 1999.
- Weatherford, M.S., *Political economy and political legitimacy: the link between economic policy and trust*, in: Clark, H. (ed.), *Economic decline and political change*, University of Pittsburg Press, Pittsburg, 1989.
- Westerloo, G. van, *Niet spreken met de bestuurder*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2003.
- Wetenschappelijk Instituut van het CDA, *Investeren in de samenleving*, Den Haag, 2005.
- Winkels, J., *Gezag in Nederland, 1970-1985 – Een sociologisch onderzoek naar gezagsrelaties in het gezin en in het politiek bestel*, Groningen, 1990 (diss.).
- Winsemius, P., M. Jager-Vreugdenhil en N. Boonstra, *Democratie en de buurt*, in: *WRR, De staat van de democratie*, Amsterdam UP, 2004, pp. 39-55.
- Woolcock, M., *Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework*, in: *Theory and society*, vol. 27, 1998, nr. 2, pp. 151-208.
- WRR, *Bewijzen van goede dienstverlening*, Amsterdam UP, 2004.
- WRR, *De toekomst van de nationale rechtsstaat*, Sdu, Den Haag, 2002.
- WRR, *Maatschappelijke dienstverlening – Een onderzoek naar vijf sectoren*, Amsterdam UP, 2004.
- WRR, *Vertrouwen in de buurt*, Den Haag, 2005.
- WRR, *Waarden, normen en de last van het gedrag*, Amsterdam UP, Den Haag, 2003.

- Wuthnow, R., United States – Bridging the privileged and the marginalized, in: Putnam, R. (ed.), Democracies in flux - The evolution of social capital in contemporary societies, Oxford UP, Oxford, 2002, pp. 59-103.
- Zak, P.J. & S. Knack, Trust and growth, in: The Economic Journal, april 2001.
- Zwan, A. van der, De uitdaging van het populisme, Meulenhoff, Amsterdam, 2003.
- Zwart, G.J., De overheid is geen geluksfabriek, Raad voor Verkeer en Waterstaat, Den Haag, 2001.

De auteurs

Prof.dr.A. (Arno) F.A. Korsten (1947) is hoogleraar bestuurskunde aan de Open Universiteit Nederland (faculteit Managementwetenschappen) en bijzonder hoogleraar bestuurskunde van de lagere overheden aan de Universiteit Maastricht (faculteit Rechtsgeleerdheid). Erelid van de Vereniging voor Bestuurskunde. Voormalig bestuurslid van het bestuur van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek en van de Vereniging voor Bestuurskunde. Thans lid van de Raad voor het Openbaar Bestuur.

Dr. P. de Goede is verbonden aan het secretariaat van de Raad voor het Openbaar Bestuur. Onder meer ook redactievoorzitter van het tijdschrift Bestuurswetenschappen.

¹ Het is volgens deze aanpak mogelijk dat je empirisch gezien wel een collectief fenomeen aantreft maar dat het verband op individueel niveau zwakker is (D'Hooge, 2003: 422). Als dat zo is dan verzwakt dat het argument dat socialisatie belangrijk is om op een hoger niveau van sociaal kapitaal te komen omdat socialisatieverinnerlijking (internalisatie) met zich zou brengen.